

Roskilde
University

Voksenundervisning - hverdagsliv og erfaring

Olesen, Henning Salling

Publication date:
1985

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Olesen, H. S. (1985). *Voksenundervisning - hverdagsliv og erfaring*. Unge Pædagoger. Unge pædagogers serie. B Nr. 42

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain.
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact rucforsk@kb.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

efter behov og kontrollerer selv – og ikke en overmægtig, følelsesmodellerende, mystisk stærrelse. Det kan meget vel inkludere at undervisningen også godt kunne være mere underholdende og spændende for nogle flere mennesker.

Næsten ligeså med den ny teknologi, som nok mindre entydigt fremtræder som en fjende, men som dog følelsesmæssigt byder de fleste undervisere, folkeoplyse m.v. imod. Her drejer det sig heller ikke om at konkurrere – men heller ikke om at indgå i fremmedgørelsen ved at stille sig til tjeneste med indføring, retfærdiggørelse og betjeningstvejledning på den ny teknologis præmisser. Både i forbindelse med datateknologien og i forbindelse med den mere »traditionelle« teknologividkling inden for produktionen, er der brug for hjælp til at opbygge både orienterings-, videns- og organisatoriske forudsætninger for at det kan være brugerne som definerer den ny teknologis anvendelse, og tillegner sig den i dette ord's egentlige forstand. Det implicerer ganske giveet både praktiske danaanvendelseskurser og bredere oplysningsvirksomhed. Men når man – med rette – tager udgangspunkt i at den ny teknologi både rummer farer og muligheder, så gælder det om at være dem der definerer deres udformning og anvendelse.

I begge tilfælde peger problemet hen på sammenhængen med det første punkt: Nedbrydningen af sociale og kulturelle fællesskaber.

Hvor voksenundervisningen tidligere kunnestå på et klasse- og gruppemæssigt grundlag som forenede visse træk af erhvervs-, reproduktions- og organisationserfaringer, og ud fra dette grundlag søge at organisere en fælles kultur, herunder undervisning og oplysnings – der er vi med efterkrigstidens udvikling som udgangspunkt i en radikalt anderledes situation, hvor der knap gives et sådant samlende udgangspunkt med bare nogenlunde gyldighed for alle sider af den enkeltes liv, og med nogen social eksistens. Eller man kan sige: Det er ikke et samlende *udgangspunkt*, men kan kun være en *utopi*.

Så meget desto mere er der grund til at grave hvor man står – at arbejde utopisk inden for *alle* de sammenhænge hvor folk i øjeblikket befinder sig og derfor bl.a. også deltager i den undervisning som hører til den pågældende livssammenhæng med dennes begrænsninger.

Kapitel 3

Bryggeriarbejdernes erfaringer

Negts didaktiske ideer vedr. arbejderuddannelse, fremsat bl.a. i bogen *Soziologische Phantasie und Exemplarisches Lernen*, blev på den ene side brugt som direkte inspiration i fagforeningsuddannelse m.v.¹. På den anden side blev den største indflydelse i første omgang dens betydning for udviklingen af pædagogiske strømninger som problemorienteret undervisning, projektarbejde og erfaringsspædagogik i forbindelse med undervisning indenfor det offentlige uddannelses-system.

Der er en elementær selvmodsigelse i at beskæftige sig med andre folks læreprocesser som professionel pædagog eller uddannelsesforsker. Denne modsigelse træder måske særligt frem når det drejer sig om voksenuddannelse. For de fleste »folk« er undervisning og uddannelse kun *et af de steder* hvor man kan lære noget, og ofte ikke det mest vigtige.

For os pædagoger og uddannelsesforskere er den institutionaliserede undervisning *stedet* hvor folk lærer noget – eller i hvert fald det sted som er mest interessant for os, for vores praktiske arbejde og teoretiske overvejelser.

Det kan måske også for nogen forekomme usmageligt at skrive om de konkrete mennesker det drejer sig om, og ikke i stedet skrive »professionelt« og principielt om læreprocesser og pædagogik og herunder om »deltagere«.

Jeg mener imidlertid at den professionelle distance er forbundet med en tendens til at gøre *folk* til *genstand* for den professionelle overvejelse og at det er mere solidarisk at forholde sig så konkret som muligt til disse folk. Dette er én af grundene til at jeg i dette afsnit vil berette forholdsvis konkret om mine erfaringer med arbejderuddannelse – og så vende tilbage til mulighederne for at udfrage noget generelt både teoretisk og praktisk.

Da jeg første gang i begyndelsen af 70'erne sammen med andre studenter og pædagoger begyndte at beskæftige mig mere teoretisk med arbejderuddannelse var det bl.a. inspirationen fra Oskar Negt som trak forbindelsen mellem folkeoplysning, fagforeningsuddannelse m.v. til den udvikling af arbejderne om uddannelse og pædagogik som vi fra andre udgangspunkter var i gang med. (jf. Olesen, 1971). Selvom vi stadig tænkte som lærere, var det en begyndende opfatelse af undervisning som *oplysningsarbejde*, og en sammenkædring af voksenuddannelse, oplysningsarbejde, kulturelle aktiviteter og »hverdagslivets læreprocesser«.

3.1. Bryggeriarbejderne og samarbejdet med RUC's bryggerigruppe

Min egen primære praktiske erfaring i voksenundervisning er imidlertid knyttet til arbejderuddannelse der på mange måder byggede videre på Negts ideer. Det er et mangeårigt samarbejde med bryggeriarbejdere på Carlsberg og Tuborg, især formidlet gennem et samarbejde mellem RUCs bryggerigruppe og Bryggeriarbejdernes Fagforening. Derfra kender jeg mange bryggeriarbejdere, deres situation og problemer på en måde så de ikke er »elever«. Jeg kender også deres forhold til uddannelse og undervisning, både den vi har medvirket i og anden undervisning så godt, at jeg ved at den ikke spiller nogen særlig fremstående rolle hverken i deres dagligliv eller i deres bevidsthed – og ofte er det heller ikke nogen særlig flatterende rolle. Det har sin baggrund i kombinationen af negative uddannelseserfaringer, og fravær af positive erfaringer med anderledes undervisning. Deres interesse i uddannelse er som regel rettet mod et konkret behov for viden til et ganske bestemt formål: Flosklen om at »lære for livet, ikke for skolen« får en påtrængende konkretisering i kamplen for bedre arbejdsmiljø, for at sikre beskæftigelsen og i den mere stærke end klare drøm om et andet samfund. I denne sammenhæng er det fuldstændig indlysende at undervisning kun er relevant hvis den er brugbar i forhold til de handlingsmuligheder som bryggeriarbejderne kollektivt og enkeltevis har og selv *kan* se.

Det er en perspektivrig fastholdelse af at læreprocesser er deltagernes eget værk, og at undervisning og dens indhold

må begrundes og vise sin brugbarhed i forhold til deltagernes mulighed for at erfare og bestyre egne livsvilkår.

Derfor ligger der også i disse erfaringer – udover min konkrete erfaringsbaggrund og mulighed for at anskueliggøre nogle læreprocesser – en fastholdelse af at et rigtigt og nødvendigt udgangspunkt: Såvel teoretisk forståelse af læreprocesser som praktisk handling både på det pedagogiske og det uddannelsespolitiske niveau må forholde sig til den komplekse sammenhæng som udgøres af deltagerne, deres situation og deres erfaring af den – og undervisningen/læringen er momenter heri.

Derfor denne sammenskrivning af et forløb, med fokus på nogle bestemte temaer. Den bygger i meget vid udstrækning på et kollektivt arbejde i RUCs bryggerigruppe. Det er en gruppe lærere og studerende ved RUC, som har bestået i ca. 10 år, med varierende deltagere hen over tiden, ifølge sagens natur især på studentersiden. Den blev oprindeligt baseret på arbejde med arbejdsmiljøproblemer og teknologianalyser indenfor den teknologisk-samfundsvidenskabelige uddannelse (TEK-SAM) ved RUC og både samarbejdets grundlag og indholdet i uddannelsesaktiviteterne har hvilet på en lang række grundige projektarbejder indenfor denne uddannelse, og den teoretiske og empiriske forskningstradition som her er bygget op. Men min del af arbejdet har naturligvis især knyttet sig til uddannelses- og -formidlingsaktiviteter, som fra omkring 1976-77 har udgjort den anden hoveddel af bryggerigruppen, idet det især har været studerende og lærere fra RUCs læreruddannelser som har stået for udviklingen af uddannelsesmodeller, systematisk evaluering af formidlingsaktiviteterne, og for en bredere bevisthedssociologisk og teoretisk forskning omkring læreprocesser.²

Samarbejdet med bryggeriarbejderne er på mange måder vævet ind i RUCs udviklingshistorie. Ønsket om at markere en anden akademikerrolle end den traditionelle og om at udvikle en tværfaglig, problemorienteret faglighed lå bag det første projekt, hvor samarbejdet med bryggeriarbejderne blev taget op, nemlig AMØ-projektet (fra 1974). Det var et udadventt arbejdsmiljøprojekt, hvor man i samarbejde med Fællesorganisationen og de respektive faglige klubber undersøgte arbejdsmiljøet på tre større virksomheder, deriblandt Tu-

borg (især distributionen). Arbejdet resulterede i pjece, debatmøder o.l. hvor resultaterne blev formidlet.

Ekspert – modekspert

I de følgende år blev RUCerne brugt som »modeksperter« på nogenlunde samme måde som medicinere, sociologer osv. bl.a. gennem Arbejder-akademiker-samvirket, Studenterfronten i Aarhus osv. blev det på en række arbejdspladser og i en række fagforeninger.

Fra begyndelsen var målet i dette samarbejde både at skaffe bestemte relevante oplysninger/formidle de informationer forskning og studier frembragte. – Men også at tematisere – sammenhæng mellem de konkrete »røg, støj og møg«-fænomener som i årene fra 1968-69 var blevet stadig mere diskuterende og synlige – og produktionens lange udviklingslinjer og grundlæggende kapitalistiske betingelser. Derfor var disse typer af arbejder-akademiker-samarbejde – trods deres ofte meget elementære karakter – enormt vigtige både i forhold til arbejdernes formulering af konkrete problemer og i forhold til udviklingen af indhold og perspektiv i en ny videnskabelig interesse for produktion og arbejdsliv. Og derfor var det også uhyre politisk og ømfindstligt – både i fagbevægelsen og i universitetssammenhæng.

Forudsætningen herfor var naturligvis at der »på hjemmebanen« igennem en række grundige og omfattende projektarbejder blev udviklet en viden om arbejdsmiljøforhold, om teknologiudvikling og produktionsudvikling både på den konkrete arbejdspulces' plan og på økonomisk/samfunds-mæssigt plan.

Og ser vi tilbage over de forløbne 10 år kan man sige, at det udadvendte arbejde på mange måder har påvirket den interne faglige udvikling.

Der er foretaget økonomisk/teknologiske undersøgelser, arbejdsmiljøundersøgelser, undersøgelser af bryggerikapitalets internationale udvikling m.v. Og der er i forbindelse med disse undersøgelser gennemført en række analyser, der er blevet formidlet tilbage til bryggeriarbejderne og deres fagforening. Formidlingen har dels været rettet mod at levere skyts til fagforeningen i dens forhandlinger med ledelsen og i

de arbejdskampe der har fundet sted og dels har formidlingen været rettet mod at nå bredt ud blandt bryggeriarbejderne for derigennem at sprede viden om og styrke diskussionerne af emner af fælles interesse for bryggeriarbejderne. Formidlingen har antaget forskellige former afhængig af formålet med den. F.eks. piecer, plancher, bøger, analyserende oplæg, artikler i fagbladet, dias-serier og kurser. I direkte og indirekte forbindelse med disse formidlingsaktiviteter er der udført pædagogisk- og hvad man bedst kunne kalde bevidsthedssociologisk forskning.

Til illustration af bryggerigruppens arbejdsmåde kan nævnes aktiviteterne i forbindelse med opstarten af Fredericia Bryggeri og De forenede Bryggeriers investeringsplaner for Carlsberg og Tuborg. Arbejdet bestod i undersøgelser og analyser af bryggeriteknologiens konkret historiske udvikling samt i formidling af analyseresultaterne.

Teknologiundersøgelsene var utraditionelle, idet deres grundstamme blev fremstillet gennem en sammenstykning af den kollektive bryggeriarbejderviden om teknologiudviklingen. Sammenstykningen blev foretaget af nogle RUC'ere, der var i praktik i fagforeningen. Den viden den enkelte bryggeriarbejder har om, hvilke planer ledelsen har for deres klubområde, er overraskende stor og systematiseringen af bryggeriarbejdernes fælles viden gav derfor et i hovedtræk korrekt billede af, hvad der var i gæste. Udfra denne viden var det dernæst muligt for fagforeningen at stille en række detaljerede spørsmål til ledelsen, der dækkede det samlede udviklingsbillede. På universitetssiden indgik arbejdet i en bredere oparbejdning af teori og metoder til teknologi- og arbejdsmiljøundersøgelser og parallelt med empiriopbygning indenfor en række andre brancher.

Teknologiundersøgelsens resultater blev i første omgang skrevet ned i bogen »Elefanterne drager vestpå – bryggeriarbejderne og ølkapitalen«. Dem udkom i januar 1978 og fagforeningen købte 2500 eksemplarer til uddeling blandt medlemmerne. Næste skridt i formidlingen var afholdelse af »teknologikurser« for en stor del af de fagligt aktive, tillidsfolk m.m. Dem vil jeg beskrive nærmere som eksempel nedfor.

Disse kurser resulterede bl.a. i at en del af deltagerne selv

organiserede videre oplysnings- og uddannelsesaktiviteter på deres egne klubområder. Sidste skridt i formidlingen var fremstillingen af en lyd-diasserie, der blev vist overalt på Carlsberg og Tuborg op til overenskomstforhandlingerne i 1979. De fleste af disse formidlingsaktiviteter er blevet evaluert og søgt analyserset i lyset af bryggeriarbejdernes almindelige situation iøvrigt. Dette arbejde har så indgået i en bredere oparbejdning af teori og metode omkring bevidstheds- og socialisationsforskning, som også har omfattet en række andre empiriske forskningsområder, f.eks. ungdomskultur.

Faglig nyorientering

At samarbejdet mellem bryggerigruppen og fagforeningen har kunnet eksistere så længe og fordomsfrigt skyldes især, at fagforeningen har givet bryggerigruppen mulighed for – og aktivt støttet – at bryggerigruppen samarbejdede med bryggeriarbejderne på mange forskellige planer: fra »gulv-plan«, tillids-/sikkerhedsrepræsentant-plan, klubplan over fagforeningsplan til forbundsplan. Fagforeningen har således, set i forhold til mange andre fagforeninger, været meget åben overfor medlemsaktiviteter, som fagforeningen ikke definerer eller kontrollerer indholdet af. Desuden har det uden tvivl lettet samarbejdet, at den hører til de fagforeninger, der ser en faglig/politisk fordel i åbent at arbejde med og diskutere faglige krav og holdninger, heriblandt også mange, for dansk fagbevægelse iøvrigt, utraditionelle spørgsmål.

TEK-SAM-ernes arbejde udfoldede sig pedagogisk/formidlingsmæssigt i første omgang indenfor en forholdsvis traditionel ekspert- eller modekspert-relation, men på arbejdssiden var dette behov for eksperthilstand led i en nyorientering i det faglige arbejde som efterhånden lagde grunden til den meget omfattende satning på oplysnings- og uddannelsesaktiviteter.

Uden at gå ind i en branchehistorie så var bryggeriernes og bryggeriarbejdernes efterkrigshistorie en del af den generelle højkonjunkturhistorie i Danmark. Bryggerierne producerer et konsumprodukt, og udvidede produktion og afsætning samtidig med en rivende udvikling af produktionssteknologi-

deres egne klubområder. Sidste skridt i formidlingen var fremstillingen af en lyd-diasserie, der blev vist overalt på Carlsberg og Tuborg op til overenskomstforhandlingerne i 1979. De fleste af disse formidlingsaktiviteter er blevet evaluert og søgt analyserset i lyset af bryggeriarbejdernes almindelige situation iøvrigt. Dette arbejde har så indgået i en bredere oparbejdning af teori og metode omkring bevidstheds- og socialisationsforskning, som også har omfattet en række andre empiriske forskningsområder, f.eks. ungdomskultur.

At samarbejdet mellem bryggerigruppen og fagforeningen har kunnet eksistere så længe og fordomsfrigt skyldes især, at fagforeningen har givet bryggerigruppen mulighed for – og aktivt støttet – at bryggerigruppen samarbejdede med bryggeriarbejderne på mange forskellige planer: fra »gulv-plan«, tillids-/sikkerhedsrepræsentant-plan, klubplan over fagforeningsplan til forbundsplan. Fagforeningen har således, set i forhold til mange andre fagforeninger, været meget åben overfor medlemsaktiviteter, som fagforeningen ikke definerer eller kontrollerer indholdet af. Desuden har det uden tvivl lettet samarbejdet, at den hører til de fagforeninger, der ser en faglig/politisk fordel i åbent at arbejde med og diskutere faglige krav og holdninger, heriblandt også mange, for dansk fagbevægelse iøvrigt, utraditionelle spørgsmål.

TEK-SAM-ernes arbejde udfoldede sig pedagogisk/formidlingsmæssigt i første omgang indenfor en forholdsvis traditionel ekspert- eller modekspert-relation, men på arbejdssiden var dette behov for eksperthilstand led i en nyorientering i det faglige arbejde som efterhånden lagde grunden til den meget omfattende satning på oplysnings- og uddannelsesaktiviteter.

Uden at gå ind i en branchehistorie så var bryggeriernes og bryggeriarbejdernes efterkrigshistorie en del af den generelle højkonjunkturhistorie i Danmark. Bryggerierne producerer et konsumprodukt, og udvidede produktion og afsætning samtidig med en rivende udvikling af produktionssteknologi-

en og produktiviteten. Derfor, og fordi bryggerierne samtidig havde en international brancheposition, var – og er – det en overordentlig velkonsolideret virksomhed.

Bryggeriarbejderne havde gennem et meget energisk fagligt arbejde gennem 60'erne svunget sig op fra at være en relativt lavtlønnet ufaglært gruppe til at være lønørende indenfor gruppen af ufaglært. Som på de fleste andre industriarbejdssområder var det sket gennem akkordsætning og arbejdsintensivering, baseret på interessaesammenfaldet *mellem virksomhedernes* interesse i stigende produktion og arbejdernes i højere løn. En *tilsyneladende* resultatløs storkonflikt i 1965 var nok faktisk årsagen til at bryggeriarbejderne endnu ind i begyndelsen af 70'erne havde sat sig så meget i respekt at lønudviklingen fortsatte gennem lokale forhandlinger og automatiske reguleringssystemer, og at den teknologisk betingede produktivitetsstigning også gav sig udslag i forbedrede bemandsaftaler o.l. – Men interessen for miljøproblemer markerer her som andre steder den begyndende bevidsthed om omkostninger ved 50'ernes og 60'ernes udvikling. Og da DfB lagde an til en hårdere rationaliseringskurs, som formidlet af markedsudviklingen og krisens genemslag fra 1973-74 indebar trusler mod beskæftigelsen, blev det grundlaget for nogle nye temaer i det faglige arbejde: Ny teknologi, beskæftigelse og bemanding, og arbejdsmiljø bliver. Nødvendigheden af en hårdere og mere langsigtet linie overfor ledelsen gjorde imidlertid nogle problemer i det faglige arbejde akutte: Medlemsaktiviteternes orientering mod lokale faglige problemer og modsætningerne i den faglige organisation. At medlemsaktiviteterne var rettet mod lokale faglige problemer, var blandt andet et resultat af, at forbedringer i sidste halvdel af 1960'erne og i begyndelsen af 1970'erne var blevet opnået gennem et effektivt fagforenings- og tillidsmandsarbejde, – uden at der var stor medlemsaktivitet i forhold til generelle faglige spørgsmål. Modsatningerne indenfor den faglige organisation viste sig ved, at afdelingsledelsen i fagforeningen flere gange måtte konstattere, at fælles beslutninger, der rakte ud over den umiddelbare lønkamp, ikke blev ført ud i praksis på klubområderne.

På baggrund af disse problemer blev der iværksat forskelli-

ge aktiviteter med henblik på at styrke fodslaget mellem organisationens top og medlemmerne generelt, så den fælles front overfor arbejdsgiverne kunne styrkes:

1. Øget aktivitet omkring den mere traditionelle skoling af faglige folk.
2. Udgivelse af et medlemsblad 'Bryggeriarbejderen' med et åbent debatterende indhold.
3. Ansættelse af en oplysningskonsulent for at styrke oplysningsarbejdet.
4. Fræmsættelse af kravet om betalt frihed til uddannelse.
5. I værksættelse af et mere basisrettet oplysningsarbejde. I første omgang omkring overenskomsten i 1977, men senere i udvidet form specielt omkring den teknologiske udvikling og arbejdsmiljøet på bryggerierne.

Uddannelseskavet

Kravet om betalt frihed til uddannelse blev fremsat først gang ved overenskomsten i 1977. Bryggeriarbejderne krævede, at hver arbejder skulle have ret til en vis mængde uddannelse hvert år i arbejdstiden med fuld lønkompensation. Uddannelsen skulle forestås eller kontrolleres af fagforeningen, men skulle være myntet på en bredere kreds af deltagere end den interne fagforeningsskoling af folk i tillidshverv. Perspektivet var en almen forbedring af uddannelsessituationen for den almindelige arbejder, også med sigte på politisk oplysning og aktivering. Som forbillede for ideen blev nævnt de italienske metalarbejdernes overenskomst-sikrede 150 timers uddannelse om året.

Overenskomstforløbet i 1977 blev forstyrret af politiske indgreb, og uddannelseskavet blev ikke gennemført. Der blev imidlertid lavet et protokollat om, at der skulle arbejdes videre med uddannelsesspørgsmålet i et fælles udvalg mellem de to københavnske bryggeriarbejder-fagforeninger (mandlig og kvindelig afdeling) og DfB. I løbet af 1977-78 forhandlede man sig i dette udvalg frem til grundlaget for nogle kurser i Regnskabsforståelse, Almene og Samfundsorienterede emner (RAS). Det gik ikke af uden sværdsilag. DfB mente, at det skulle være neutral, kundskabsformidlende undervisning, der ikke måtte være holdningsbearbejdende. Fag-

foreningen mente, at kurserne skulle tilrettelægges på arbejdernes præmisser. Blandt andet skulle undervisningen omfatte emner som »arbejderbevægelsens historie og målsætninger«, der næppe kan behandles helt »neutralt«. Forhandlingerne resulterede i et kompromis i form af en indholdsplan for kurserne.

Fagforeningerne mente, at vel levede kurserne ikke op til de ideelle formål med uddannelseskavet, men de var dog en begyndelse, der var bedre end ingenting.

Siden har uddannelse været et af punkterne i aftalen mellem DfB og bryggeriarbejderne om investerings- og beskæftigelses-garantier: RAS-kurserne blev videreført i foråret 1983 (RAS 2) og i 1983-overenskomsten aftales 6 RAS-kurser som gennemførtes i efteråret-foråret 1983-84 (RAS 3).

Fagforeningens eget oplysningsarbejde

Fagforeningsbeslutningen om bredere oplysnings-aktiviteter i forbindelse med DfB's rationalisering-s-planer og andre faglige spørgsmål kunne ikke vente på, at kravet om betal fridet til uddannelse i arbejdstiden blev gennemført.

Teknologikurserne 1978-79 blev startskudtet til en stærk satning på det interne oplysningsarbejde som udfoldede sig både på klub, afdelings- og forbunds-niveau. RUC's bryggerigruppe medvirkede på alle disse typer af oplysningsaktiviteter – weekendnøder i klubbernes bestyrelse, iværksættelse af kurser/studiekredse på klubbernes eller tillidsrepræsentanternes initiativ, udarbejdelse af dias-shows til brug for oplysningsarbejdet, forbundets forsøg på at sammenkæde og for midle oplysninger om teknologidviklingen gennem et udviklingsudvalg etc. Der indgik i alle aktiviteterne et element af formidling, men det var langt fra altid særlig målrettet og reflekteret. Men specielt i mandlig afd. Kbh. forsøgte man at fastholde uddannelseskavet som et krav om politisk oplysning og uddannelse på egne præmisser, og forsøgte gennem oplysningsarbejdet at putte indhold i ideen. Et oplysningsudvalg med repræsentanter for alle mændenes klubber på Carlsberg og Tuborg var den primære ramme om forsøget på at etablere et decentralt uddannelsesarbejde. Det stødte mod store problemer: Oplysningsarbejdet havde stadig en tendens

til at blive skubbet til side når der virkelig var gang i det faglige arbejde – ved konflikter o.l. – og at isoleres fra det øvrige arbejde. Men en række konkrete initiativer blev det til.

Det klubbaserede oplysningsarbejde blev i første omgang rettet ind på de elementer, der indgik i en rammeaftale om produktion og beskæftigelse mellem bryggeriarbejderne og DfB. Det vil sige, at arbejdet bestod i at få igangsat diskussioner herom i klubberne. Fagforeningen har satset på at bruge oplysningsudvalget i en sådan afklaringsfase, men udvalget har også ført bredere diskussioner om uddannelseskavet, RAS-kurserne, m.m. og har været inddraget i forbindelse med fagforeningens seneste større uddannelsesprojekt i: *Fremstilling af undervisningsmaterialer, som studiekredsdeltagerne selv kan bruge*. Dette projekt blev sat i værk i foråret 1982 og går i korthed ud på at fremstille undervisningsmateriale, som kunne anvendes af bryggeriarbejderne selv i studiekredse.

Et par af bryggerigruppens i mellemtiden færdiguddannede medlemmer (Anders Andersen og Finn Sommer) blev anset under projektgruppeordningen for ledige akademikere og fremstillede nogle udkast til materialer.

En del af materialet indgik som grundlag for en forstøgsstudiokreds i kemisk arbejdsmiljø i foråret 1983, og siden er der i 1983-84 og 84-85 gennemført kurser på basis af dette materiale – delvis i klubregi, delvis på tværs. Det er tilrettelagt som fridtsundervisning, og har også været præget af de praktiske og psykologiske betingelser for dette: Skifteholdsarbejde og forskellige arbejdstider gør det umuligt at deltage hver gang, henholdsvis meget besværligt for nogle. Alligevel har de i lighed med en lang række andre kurser og aktiviteter afholdt i fagforeningens regi på en gang formået at inddrage »menige« som ikke var forpligtet til noget, at inddrage folk med tillidsfunktioner i læreprocesser som ikke kun sigtede på at varetages af dens funktion – og at iværksætte læreprocesser der i hvert fald i en del af tilfældene både var dybtgående og aktive på en anden måde end man sædvanligvis oplever i tilgrænsende aktiviteter. Eksempelvis har en af studiekredse produceret et nummer af fagbladet »Bryggeri-

arbejderen« om teknologiudvikling, investeringsplaner etc.

Et sidstnævnte skud på stammen er etablering af en række tysk-kurser i klubregi. Hensigten er her at give en anden ramme om den sproglæringsinteresse som kommer til udtryk i mange andre sammenhænge, bl.a. fridtsundervisningen. Kurserne er bygget op med udgangspunkt i en kommunikativ sprogpædagogik, hvor det samtidig er en afgørende pointe at indholde, det hvorom der tales, er emner med reference til bryggerier og til det at være arbejder i almindelighed og bryggeriarbejder i særdeleshed. Som led i kurserne er etableret en kontakt til bryggeriarbejdere i Tyskland, og kurserne har bl.a. omfattet et besøg i Bremen, samvær med tyske kolleger, bryggeribesøg osv. I videre forstand sigter det på at tilegnelsen af fremmedsprog ikke kun bliver funktionel, men bliver funktionel i en anderledes »mellemfolklig« kontakt end den der ligger i turisme, indkøbsture etc. I mere snæver forstand har vi også forhåbninger om at der gennem sådanne kontakter kan etableres grundlag for et forbedret internationalt fagligt samarbejde på gulvplan.

3.2. Teknologikurser – et eksempel

Jeg har allerede (s. 132ff.) opridset noget af baggrunden for en serie teknologikurser i 1977-79, men jeg vil gerne beskrive dem lidt nærmere for at belyse sammenhængen mellem det konkrete pædagogiske niveau og den sammenhæng den indgår i.³

Kurserne blev gennemført under ledelse af fagforeningens oplysningskonsulent Flemming Carlsen, der med en fortid på Roskilde Højskole og en nutid i diverse arbejderuddannelser bl.a. inden for FIU var en yderst erfaren mand i arbejderundervisningen. Bryggerigruppen planlagde dem og udarbejdede materialer m.v. i samarbejde med ham, og i hvert kursus deltog 3-4 studerende fra RUC som oplægsholdere, lærere og observatører. Jeg vil beskrive det typiske forløb af et kursus, de intentioner der lå i det og nogle karakteristiske deltagerreaktioner udfra perspektivet: Undervisning som tematisering af deltagerernes erfaringer med og holdninger til teknologi, og deres forståelse af teknologiudviklingens samfunds-mæssige baggrund og konsekvenser.

Formålet med teknologikurserne var naturligvis i første omgang at mobilisere fagforeningens medlemmer og klubber bag fagforeningens linie. Men samtidig var man klar over, at kampen ikke kun drejede sig om lønniveau og bemANDING PÅ Fredericia Bryggeri. Kampen angik også de samlede virknings af den teknologiske udvikling, og der var derfor behov for en betydelig oplysningsindsats.

Dette faldt sammen med bestrebelserne på at gennemføre udannelse for de almindelige bryggeriarbejdere til en kursus- og oplysningskampagne, der ikke – som det normalt var tilfældet – udelukkende rettede sig mod arbejdere med tillidsposter. Der blev iværksat en kursusrække, som klubberne blev opfordret til ikke kun at lade klubbestyrelsesmedlemmer deltage i. Også interesserede udenfor klubbestyrelsen skulle deltage i kurserne. Indholdet i kurserne blev sammen med andet oplysningsmateriale i oplysningskampagnen (blant andet en lysbilledfilm, der blev vist på alle klubområder i forbindelse med arbejdsnedlæggelser) defineret bredt under overskriften: »Baggrunden for og konsekvenserne af den teknologiske udvikling«. Målsætningen var at diskutere, hvad man kollektivt kunne stille op overfor udviklingen. Der blev lagt vægt på at udnytte deltagernes egne erfaringer med – og viden om – den teknologiske udvikling. Frem for alene at give information om den nye teknologiske udvikling, var det hensigten at bygge videre på den viden, som allerede fandtes i stor stil blandt medlemmerne.

Fredericia Bryggeri – teknologiens spøgelse

Fredericia Bryggeri (FB) fremstod på tidspunktet for kursernes iværksættelse som en fremragende mulighed for en eksemplarisk tematisering af teknologiudviklingens generelle modsigelser, samtidig med at den havde et klart fagligt handeloperspektiv: Der skulle føres forhandlinger om FBs bemanning, løn- og arbejdsforhold i sammenhæng med OK-forhandlingerne 1979. Det som skulle på kurserne skal ses i sammenhæng både med det som gik forud og det som kom efter. Forud ligger det at FB var blevet synligt i offentligheden – dels ved De forenede Bryggeriers markedsføring af projektet, dels ved fagforeningens og bryggerigruppens opmaling af det som

skræmmebillede. DfB byggede tydeligvis ikke blot en fabrik (mere): Projektet blev udnyttet i en PR-kampagne, som delvis sigtede på at styrke billedet af DfB som et folkekært og progressivt foretagende ved at understrege den ny teknologi og ved at lancere en arbejdsorganisation med vægt på selvstyrende grupper og moderne ledelses- og organisationsformer – dels sigtede på det internationale know-how-marked ved også at understrege den høje produktivitet og effektive udnyttelse af arbejdskraft og teknik. Hvad der måske i offentligheden og for os mellemag lyder helt rart og fornuftigt var for en københavnsk bryggeriarbejder modsætningsfuldt eller direkte negativt. Først og fremmest p.g.a. den direkte konkurrence til hans/hendes arbejdsplads, og ved den indirekte påvirkning af løn- og arbejdsforhold i København. Men de moderne organisationsformer er også langt mere speget: Det betyder arbejdernes ansvar for produktionen, det betyder bortfald af en række vikarpladser og det betyder psykologisk bondefanger. De københavnske bryggeriarbejdere har også en høj grad af selvregulering af arbejdssprocessen. Men det sker indenfor faste bemands- og funktionsnormer, som formænd o.l. har ansvaret for. Det har været en del af den klassiske lønarbejderdefensiv at afgrense sit ansvar, at undlade at morakke for at skabe »plads til en til.« Bryggeriarbejdernes faglige styrke har bl.a. betydet en kollektiv sikring af disse holdninger. – Derfor var det også logisk at opfatte FB som et skræmmebillede, og at sammenkædede niveauerne »konkret teknologi (teknik og arbejderorganisation)«, »koncernstrategi«, »faglig svækkelse og truslen på løn, arbejdsforhold og beskæftigelse«. FB blev en konkret gestaltning af arbejdsgivernes interesser og af teknologidviklingens generelt truende karakter. Dette skete både gennem bogen »elefanterne drager vestpå ...«⁴ som blev produceret af en gruppe bryggeriarbejdere med hjælp fra RUCs bryggerigruppe.

Offentlighedsområdet af FB er altså præget af en samfundsmæssig modstilling som i dag er en velkendt figur: Teknologien som skræmmebillede, og teknologien som udfoldelsen af fremskridt og menneskelige muligheder. Historien har på dette punkt udviklet sig hastigt: I 1976-77 var det endnu en figur som først var under udvikling, og teknologikritikken havde indtil da i høj grad været afgrænset til bestemte proble-

matiske teknologier, f.eks. atomkraft, og den havde i første række været formuleret fra kulturradikale positioner. I den borgerlige offentlighed, og i fagbevægelsens almene samfundsforståelse var teknologi noget entydigt positivt. Bryggeriarbejdernes forbund og fagforeninger markerede da også meget klart – samtidig – at man ikke var maskinstormere – teknologi var OK, men ikke på arbejdernes bekostning. Eller som det er blevet sagt under 1985-strejken: Teknologi skal *afslæste os, ikke overflødigge os*. I 1977 fremstod dette som en uniformidlet modsætning mellem den traditionelle bekendelse til den tekniske udviklings nødvendighed og den defensive afvisning af dens konsekvenser. At skræmmebilledet Fredericia Bryggeri blev opmalet hænger utvivlsomt sammen med de faglige lederes klare fornemmelse af denne modsetning i deres medlemmers oplevelse af situationen. Som altid i vigtige politiske spørgsmål er det mindst lige så vigtigt at artikulere de stærke følelser der er investeret i sagen som det er at fremstille en modsætningsfri stillingstagen til noget som faktisk er modsætningsfuldt og indviklet.

De københavnske bryggeriarbejdere befandt sig i det som vi med Negt kaldte en *ustruktureret situation*. Den var præget af modsætninger som ikke allerede var stabiliseret i bestemte forsvarsmekanismer, men hvor nye erkendelser og holdninger er under udvikling – og samtidig en situation som kan være præget af stor usikkerhed og angstreaktioner. Men netop denne labilitet og det følelsesmæssige engagement gør at der foregår intense og omfattende læreprocesser under alle omstændigheder. Det spændende var at den fagforeningsstrategiske åbenhed og nyorientering gjorde at disse læreprocesser kunne forega i det faglige organisationsregi.

Den holdning som især *Manding afdeling*, Kbh. markerede offentligt og indenfor forbundet, gjorde livet langt lettere for venstreorienterede universitetsfolk som ønskede at tematisere sammenhængen mellem teknologiudvikling og kapitalistisk produktion.

Deltagernes forhåndserfaring

På dette tidspunkt var vores primære indlæringsmål for kursusarbejdet – ligesom i det oprindelige arbejdsmiljøarbejde at

tilbageføre konkrete arbejdsmiljøproblemer til grundlæggende udviklingstendenser i en kapitalistisk formning af den materielle produktion.

Men det var samtidig vigtigt ikke blot at foretage en reduktionsbevægelse, hvor det nye (FB) reduceres til en allerede kendt, abstrakt figur. Tværtimod gjaldt det om at få fremdraget de konkrete erfaringer som var grundbund for at skrämmebilledet kunne virke.

Den produktionsoffentlige medieindustris bevisthed mobiliserer følelser uden at give reel mulighed for handling eller erfaringsbearbejdning. Den traditionelle abstrakte vidensbevisthed fortæller om f.eks. teknologi og økonomi i begreber som ikke mobiliserer nogen følelser overhovedet, og som grundlæggende giver folk det budskab at de ikke ved noget selv, og at nu får de det at vide af en der ved bedre. — Vi ville gerne lave noget som var hverken det ene eller det andet: En læreproces som involverede den følelsesmæssige dynamik som lå i skrämmebilledet, men som samtidig handt den sammen med en konkret oplevet virkelighed og med en oplevelse af at kunne sanse, forstå og handle selv. Og det var samtidig — i en kursussituation — afgørende at anskueliggøre at der var tale om en *type undervisning* der bygger på deltagerernes egne erfaringer og styres af dem selv.

Derfor blev kursernes første fase brugt til to ting: En induktiv kortlægning af deltagerernes egne erfaringer med teknologidvikling på deres egne arbejdspladser, og en fremlægelse af de lange historiske linjer i teknologidviklingen som skulle tydeliggøre at Fredericia Bryggeri og de små ændringer i deltagerernes eget arbejde var resultat af den samme udvikling.

Vi satte folk i grupper og bad dem præsentere sig ved at finde deres arbejdsplads i procesdiagrammer over produktionen, opdelt på bryg, tap og distribution. Dernæst bad vi dem beskrive hvilke ændringer i teknologi de selv havde oplevet, eller som de personligt kendte til indenfor de pågældende arbejdsområder — og finde ud af konsekvenserne af disse ændringer. Vi sågte også straks at skabe en arbejdsform som muliggjorde en kollektiv produktion af viden: Materialer til at lave referater, vægaviser, opsummeringer i plenum, konklusion på de vigtigste fælles iagttagelser. Selvom denne si-

tuation næppe er særlig sensationel definerer den et udgangspunkt der er deltagernes eget, og oplevelsen af at andre har oplevet noget lignende, eller tolkningen af de forskelle der viser sig er i al sin enkelthed et vigtigt middel til erkendelsen af situationens kollektive karakter, og nødvendigheden af at finde ud af tingene selv.

Det viste sig at den induktive proces i høj grad blev styret af deltagernes egen orientering omkring den generelle tendens i teknologændringerne: Rationalisering og reduktion af bemandingen. De konkrete iagttagelser rummede naturligvis alle hovedtræk af industrialiseringens procesudvikling:

- opdeling og forsimpling af den enkeltes arbejde
- erstattning af menneskelig arbejdskraft med maskiner
- arbejdsintensivering

men kursusdeltagerne var meget hurtigt fremme ved resultatet: overflødigørelse af arbejdskraft. Selvom det måske gik lidt for hurtigt så var effekten af at fortælle/erindre hvilke arbejdsfunktioner der var helt forsvundet (under tiden nogen af dem som de pågældende selv havde varetaget tidligere) og hvor mange der tidligere indenfor deres ansættelsesperiode *havde været om* udførelsen af forskellige konkrete arbejdsfunktioner en reel konkretisering af hvad teknologidvikling er. Og det fremdrog også elementer af »genstridig« erfaring: At det kan være »for åndssvagt at sidde fire mand og trykke på den samme knap.« Og de faktiske forbedringer der også har ligget i mekaniseringen af bestemte arbejdsfunktioner. Dertil kom at den rationaliseringens logik som var tematisk i Fredericia Bryggeri var at ganske forskellig betydning for de enkelte arbejdsområder. Mest karakteristisk var distributionsfolkenes særlige erfaringer: På den ene side er det nok den mest arbejdsintensive afdeling, der har udviklet produktiviteten gennem forøget fysisk arbejde, og som fortsat har massive traditionelle arbejdsbelastninger. Samtidig er der et indslag af frihyster og af småborger i afdelingens arbejde med at køre øl ud, færdes frit i byen, være bonuslønnet osv. som også fremtræder i en mere individualistisk opfattelse af arbejdssituacionen og ens egne muligheder i den — og en værdsættelse af arbejdet trods erkendte belastninger og trods den store arbejdsintensivering. Til gengæld tematiserede distributionen ikke selv de meget sandsynlige *fremtidige rationaliseringer*.

seringer i denne afdeling gennem inddragelse af ny teknologi (computere i styringen af lagre, bestillinger, bogføring og afregning i stedet for den traditionelle »salgschauffør«-rolle). De så derimod nok risikoen for at kørslen af de store leverancer til de store enkeltkunder kunne blive overdraget til andre vognmænd.

Også brygsside-arbeiderne har en lidt anden situation. De havde typisk mest overblik over deres del af produktionsprocessen. Brygprocessen er den tidligst mekaniserede, og bryg arbejdet har i vid udstrækning karakter af overvågningsarbejde i lighed med andre kemiske industrier. Brygsidefolkene kunne med egne erfaringer beskrive resultatet af en rationaliseringssproces, som var vidt fremskredet, med ganske få ansatte, og samtidig se nogle modsætninger i den: De fandt deres arbejde forholdsvis acceptabelt – brygarbejdet hører til dem man »avancerer« til på samme måde som distributionen, mens tapperiernes industrijobs har været dem som hele tiden blev fyldt op med sidst ansatte.

Arbejdet her er det mest traditionelle industriarbejde – monoton, støjbelastet osv. Det er samtidig der den mest kollektivistiske, lønarbejderdefensive indstilling til udviklingen gør sig gældende. Derfor konstaterer man også at teknologiedviklingen har positive sider. – F.eks. mekanisering af optagning og ilægning af flasker som indtil 1969 var en af de hårdé manuelle arbejdsopgaver. Men nettoeffekten er større produktion og færre ansatte. Samtidig er det karakteristisk at man egentlig ikke føler at man kan gøre noget ved det eller blot overskue teknologiedviklingen i tap-processen – den er en sum af mange små samlebåndsforbedringer.

Dertil kommer de relativt voksende arbejdsmarkede som kunne kaldes »andet«: En stor del af rengørings-, service- og interne transportsfunktioner. De er netop (endnu) ikke blevet rationaliseret, mens de centrale proces-arbejdsfunktioner er blevet det. Også her er konturerne af Fredericia Bryggeri rammen: Nye anlæg, og ikke mindst en frisk start på bemandingsaftaler m.v. skulle virkelig luge ud i denne type funktioner.

Produktivitetsstigningen som historiens røde tråd

Trots forskelle i konkrete arbejdssprocesser var alle umiddelbart på linje i en opfattelse af de konkrete teknologiedringer. I dette ligger der på den ene side en grupperydynamisk tendens, som har vist sig meget udpræget i næsten alle de kurser der foregår i fagforeningsregi eller blandt arbejdskammerater, nemlig en meget stærk koncensusorientering og tilhøjelighed til at acceptere fælles standpunkter. Og i denne sammenhæng bliver det i sammenhæng med solidariteten til at finde sammen bag dem som aktuelt trues, selvom man måske ikke lige selv kan se det på sin egen arbejdsplass. Denne mekanisme går også forud for en nærmere overvejelse eller undersøgelse af om man i virkeligheden selv har nogle andre problemer, som måske er lige så store, eller måske ligefrem nogle andre interesser. Det vil jeg vende tilbage til i en nærmere diskussion af det faglige oplysningsarbejde. Det andet er næsten endnu mere spændende: Deltagerne havde allerede på forhånd en meget klar bevidsthed om det som vi troede skulle være *hovedpointen i kurserne*: Nemlig sammenhængen mellem teknologiedviklingen og kapitalismen. De formulerede så at sige Marx' værdilov med egne erfaringer: Maskinerne som overflødiggør os er købt for det vi selv har produceret – ja faktisk er det på en måde vores maskiner som nu bliver sat ind imod os. Jeg er ikke i tvivl om at de samtidig havde bevidstheden om at maskineriet er kapitalistens investering, og at kapitalisten bidrager til produktionen med sin kapital – men de var helt på det rene med kilden til denne kapital.

Programmets næste punkt var et dia-show, som viste bryggeribranchens historiske udvikling fra industrialiseringens start, og fremstillede den tekniske udvikling som en fremadskridende produktivitetsudvikling under kapitalismens betingelser. Fredericia fremstod på denne baggrund som logisk følge af denne udvikling, ligesom sammenhængen mellem koncernens investeringer i Fredericia og hidtidige og kommende investeringer i de to københavnske bryggerier fremstod som en del af den samme udvikling.

Serien starter ved Elefantporten og hele den patriarkske industrimytologi som DfB spiller på, og slutter ved de røde faner og de senere års arbejdskampe omkring indførelsen af

ny teknologi. Men indimellem dette går den ind på den konkrete udvikling af de enkelte arbejdsfunktioner, og dermed de større teknologiforandringer i konkret form. Noget af det som egentlig var slænde var den positive interesse man på disse kurser viste overfor både lysbilledseriens historiske dele og de beretninger som ældre kolleger kunne give om bryggeriernes udseende i 1950erne (de allerflestे kursusdeltagere havde en anciemit som gik tilbage til 60'ernes midte eller slutning). Jeg har ofte oplevet stærke blokeringer eller ligejdighed overfor alt det »gamle« – faktisk også senere og med præcis den samme lysbilledserie. Den må på dette tidspunkt have ramt ind i en gryende erkendelse af at det hverdagslige, uhistoriske mønster der hedder »ny teknik«, »omlægning af produktionen« alligevel havde en historie, og at den var interessant.

Dens funktion var at give kød og blod til en kapitalismehistorisk ramme og en mere logisk-teoretisk pointe, som vi skulle bygge videre på: Den *absolutte overflødiggørelse* af arbejdskraft lige nu og her som et moment i kapitalakkumulationens cykliske forløb, hvis mere permanente konsekvens er *produktivitetsudvikling*, og dermed *relativ overflødiggørelse* af arbejdskraft.

I højkonjunkturen investeres der i produktivitetsfremmende maskineri, og produktiviteten øges stærkt uden særlig større arbejdskraftforøgelser. I krisesituacionen virker det: Når produktionsstigningen stagnerer skal der fyres folk.

Vi forsøgte næste dag at tematisere produktivitetsudviklingen og dens umiddelbare historie på en anden måde, nemlig ved at lave nogle »regnestykker« på den faktiske udvikling af tappekolonnernes kapacitet i efterkrigstiden som et tilnærmet udtryk for en produktivitetsudvikling (antal tappeøer pr. mand der kræves til betjening pr. time) sammenholdt med de store investeringer i maskineri og et »overskudsbegreb« som bestod i at regne ud hvad der var til overs når løn, råmaterialer og afgifter var betalt.

Meningen var at vise den sammenhæng, som folk altså abstrakt allerede havde klar, nemlig at de store investeringer finansieredes af et stigende »overskud«. Der ligger i dette et korrektiv til regnskabernes driftsøkonomi, hvor man »af-skriver« og »henlægger« alt det interessante. Men vi ville

også rejse diskussionen – altså en slags ramme for fantasier om hvordan en ikke-kapitalistisk investeringspolitik kunne se ud: Hvor meget til maskiner, hvor meget til løn osv.

Den onde cirkel

Som nævnt gik diskussionen allerede under den induktive kortlægning af teknologierfaringer ofte videre under et *udbytningsbegreb*, så overskuddsdiskussionen nærmest blev en historisk konkretisering af en allerede etableret erkendelse. – I nogle tilfælde var det en tilbageføring til et kendt histisk forløb, til maskiner de pågældende selv havde betjent. Derimod viste det sig svært at få en diskussion om en alternativ anvendelse af overskuddet til at bevæge sig ret meget udover det generelle synspunkt at det ikke behøvede at være så stort – at DfB med andre ord mageligt havde rád til at give arbejderne bedre betingelser mht. løn, bemANDING, sociale ydelser etc.

Hele historien blev opsummeret i en figur kaldet »den onde cirkel«. Den viser kapitalismens produktivitetsudvikling og dens konsekvens for arbejderne, nemlig udstødning (jf. nedenfor). Det er en grafik som passer på den enkelte produktion, og anskuelig i forhold til den døværende/nuværende situation hvor produktivitetsudvikelsen ikke omsættes i en forøget produktion med samme antal arbejdere, men i en nogenlunde konstant produktion med et reduceret antal arbejdere. – Men den opsummerede i virkeligheden meget præcist den forhåndsstrukturering af problemstillingen omkring Fredericia Bryggeri, som er beskrevet ovenfor, og dens eksistentielle tilknytning til arbejdsløsheden/beskæftigelsen for bryggeriarbejderen. Det var så at sige synligørelsen af det grundlæggende skæmmebillede af Fredericia Bryggeri og teknologiudviklingen som var til stede på forhånd. I bedste fald var det en vis udbygning af forståelsen af *hvorfor* teknologien må fungere sådan under kapitalistiske samfundsforhold, og af hvordan denne mekanisme ligger bag også alle de små og store teknologiudviklinger som man har personlig erfaring med.

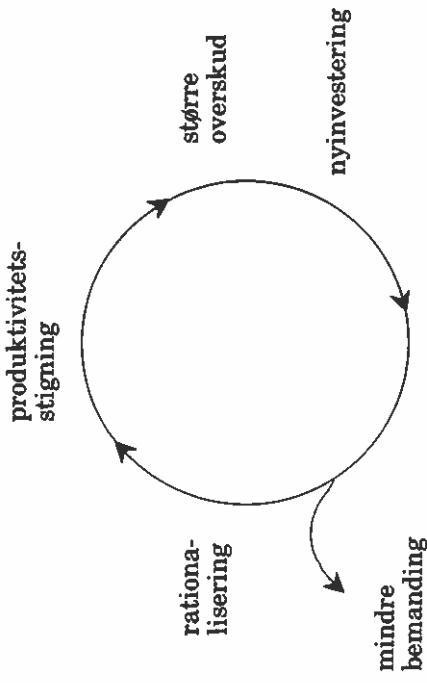
Model B:

Handlemulighederne

Handlingsperspektivet blev søgt forankret i en *fremtidsdiskussion*: Hvad forventer og ønsker vi os af fremtidens teknologianvendelse? Hvordan kan teknologien bruges til noget bedre end til at udstøde bryggeriarbejdere? Men den blev klart tematiseret ind i den faglige aktionsammenhæng endnu hurtigere end det var forudset i kursusopslægget, hvor det var sidste punkt på programmet.

Det karakteristiske for diskussionen af fremtiden var at den havde form af formulering af krav til arbejdssituacionen overfor ledelsen i DfB, og overvejelser over faglige handlemuligheder for at gennemtvinge dem.

Handlemuligheden er fagforeningens handlemuligheder overfor i dette tilfælde den enkelte arbejdsgiver/virksomhed (det har at gøre med den lidt specielle monopolagtige branchestellung som DfB har, men ville i andre sammenhænge måske snarere have modsvaret en branchevis handlemulighed svarende til aftalestrukturen i overenskomster m.v.). Jeg vil gerne vende tilbage til den faglige organisation som ramme for solidarisk handling, men også trække forbindelsen bagud til den form hvori teknologiudviklingen blev tematiseret. For selvom den blev perspektiveret til andre branchers udvikling, bl.a. i tilknytning til den (da) nyligt overståede BT-konflikts parallele indhold, var den primære tematisering af teknologiudviklingen netop branchevis. Og skræmmebilledets opsummering i »den onde cirkel« var knyttet til den bevægelse som den kapitalistiske produktivitetsudvikling *tendentieligt gennemløber* på enkeltproduktionsniveau, og som den *aktuelt* gennemløber i bryggeribranchen. Den aktuelle udvikling i bryggeribranchen er naturligvis bestemt af en række forholdsvis specielle faktorer, som tilspidses de almene forhold: Sammenfaldet mellem en intensiv kapitalakkumulationsfase og den økonomiske krides gennemslag, nogle konkrete faktorer omkring produktet og det samlede forbrug (konsumvareprodukt, ømlægning af alkoholforbrug til vin), osv. Det almente problem delte bryggeriarbejdere med arbejderklassen i øvrigt: Hvordan forholder man sig til teknologiedvikling, når den udstøder arbejdskraft? Hvordan undgår man at det bliver arbejderne som skal bære de sociale byrder?

Fra dette udgangspunkt – nu formuleret kollektivt – forsøgte vi at udvikle to videre diskussioner. Den ene var naturligvis handlingsrettet: Hvad gør vi nu? – Men før den forsøgte vi at få diskuteret det teknologi-billede som den »onde cirkel« viser i forhold til det offentlige billede af teknologi udfra pressens fremstilling af FB. Det billede som Vejle Amts Folkeblad giver er naturligvis også det vi alle bærer rundt på som børn af 50'ernes og 60'ernes positive oplevelse af teknologiens betydning for vores relative velstand, og under påvirkning af den selvsamme borgerlige offentlighed. I sammenhængen fungerede det mest som et foragtligt skønmaleri, et fjendebillede: Sandheden om teknologien var den onde cirkel, Vejle Amts Folkeblads positive fremlægning af De forenede Bryggeriers intentioner var løgn. Mao. blev det næppe til en bevidstgørelse af modsigelser i deltagerernes *ege* oplevelser af teknologi, men snarere til en forberedelse af det som fulgte efter, nemlig en kamporienteret diskussion af hvad man kunne stille op mod den borgelige presses ensidighed i behandlingen af den teknologiske udvikling.

Det blev tematiseret som alment samfundsmaessigt problem – men det skulle i situationen tackles gennem virksomhedsintern handling. Det frembragte i første omgang nogle modsigelser i arbejdernes aktionsgrundlag omkring maskinstørrelsemplet, men også en eksemplarisk diskussion af hvordan den frisatte arbejdstid som ligger i produktivitetsudviklingen kunne udnyttes til noget bedre end arbejdsløshed: De krav man formulerede drejede sig især om løsninger af tre typer: 1) nedsaettelse af arbejdstiden – 2) forbedring af bemands- og pauseordninger samt 3) udannelsel og andre sociale forbedringer. Disse løsninger forholder sig alle eksemplarisk til det som senere efterhånden er blevet centrale kriseløsningsstrategier for hele fagbevægelsen – Men praktiseret på enkeltvirksomhedsniveau indebærer de en anvendelse af en teknisk øget produktivitet til en økonomisk fastfrosset produktivitet idet arbejdskraftforbruget såges øget i relativ takst med brugsværdiproduktionens mængde. Uden at gå ind i en lang økonomisk diskussion er det klart at dette ikke respekterer produktionens kapitalistiske grundlag: Bryggeriarbejderne trøstede sig med at konkurrencen ikke er reel i branchen, og at DfB derfor havde råd til at se bort fra kapitalistiske betingelser på dette punkt – også fordi den indenlandske produktion i virkeligheden ikke længere er afgørende for koncernens økonomi.

dringer indenfor det pågældende område. I diskussionen af produktivitetsudviklingen og overskudsudviklingen lavede grupperne selv nogle regnestykker som, udover at skaffe en populær illustration, også havde et sigte i retning af at afmystificere talbehandling og regnskabsmæssige størrelser.

Denne »selvproduktion« var tilrettelagt med en forholdsvis tæt tidsstruktur og opgavestyring som skulle drive arbejdsprocessen videre og ved en kontinuert gruppefunktion hvor de samme grupper hele tiden arbejdede videre på delkonklusioner og tidlige diskussioner. Rammebetingelsen for at disse organisatoriske og tilrettelæggelsesmæssige metoder kan ansueliggøre en autonom erfariingsproduktion er naturligvis at de virker – derfor havde vi måske lidt for meget livrem og seler på. Men det er også en betingelse at kurset indgik i en *real* problemløsning og var handlingsanvisende i forhold til virkeligheden.

Et meget vigtigt resultat var, at man gjorde et stort punkt ud af det videre oplysnings- og informationsarbejde. De fleste deltagergrupper konkluderede at de skulle forsøge at oplyse deres kammerater om FB, hvordan FB hang sammen med teknologiudvikling og investeringsplaner indenfor deres specifikke afdeling osv. Og som skildret tidligere blev disse planer faktisk bragt til udførelse. Dels via fagforeningens oplysningsarbejde, dels via projekter i de enkelte klubområder.

3.3. At producere sin egen erfaring

De kurser der her er beskrevet blev kørt forholdsvis stramt, delvis bestemt af en »indlæringsmålsætning« men også af andre pædagogiske overvejelser. Vi ville på den ene side gerne have præsenteret en forståelsesramme for de udviklinger som lå bag FB og teknologiforandringerne på den enkelte deltagers arbejde. Og vi ville gerne sikre at kurserne fungerede som en praktisk illustration af eller gennemlevelse af at det er muligt at gøre et kursus til en *erfaringsproduktion*. Vi lagde meget vægt på at inddrage og udnytte deltagererfaringer, at bygge videre på dem og synliggøre dem (bl.a. ved hele tiden at kommunikere dem på vægaviser etc.).

Jeg har nævnt inddragelsen af de enkelte deltageres placering i produktionsprocessen, og erfaringer med teknologien-

dringer indenfor det pågældende område. I diskussionen af produktivitetsudviklingen og overskudsudviklingen lavede grupperne selv nogle regnestykker som, udover at skaffe en populær illustration, også havde et sigte i retning af at afmystificere talbehandling og regnskabsmæssige størrelser.

Denne »selvproduktion« var tilrettelagt med en forholdsvis tæt tidsstruktur og opgavestyring som skulle drive arbejdsprocessen videre og ved en kontinuert gruppefunktion hvor de samme grupper hele tiden arbejdede videre på delkonklusioner og tidlige diskussioner. Rammebetingelsen for at disse organisatoriske og tilrettelæggelsesmæssige metoder kan ansueliggøre en autonom erfariingsproduktion er naturligvis at de virker – derfor havde vi måske lidt for meget livrem og seler på. Men det er også en betingelse at kurset indgik i en *real* problemløsning og var handlingsanvisende i forhold til virkeligheden.

Et meget vigtigt resultat var, at man gjorde et stort punkt ud af det videre oplysnings- og informationsarbejde. De fleste deltagergrupper konkluderede at de skulle forsøge at oplyse deres kammerater om FB, hvordan FB hang sammen med teknologiudvikling og investeringsplaner indenfor deres specifikke afdeling osv. Og som skildret tidligere blev disse planer faktisk bragt til udførelse. Dels via fagforeningens oplysningsarbejde, dels via projekter i de enkelte klubområder.

Fø'slawet

Den stærke koncensus-orientering som gjorde at man hurtigt fandt frem til fælles acceptable konklusioner betød også at der ikke blev boret i uenigheder, forskelligheder osv. Nogle af dem, f.eks. kørselsfolkenes anderledes erfaringer og holdninger, var godt nok fremme, men blev afværgt som konflikter gennem jokes, stereotypier som ingen gad diskutere for alvor, og opslutningen var ærlig nok. Jeg har allerede refereret at det også hos den enkelte under de efterfølgende interviews kunne være en ambivalens: På den ene side fuld og tilslutning til de konklusioner man var nået frem til under kurset, på den anden side tvivl eller skepsis, f.eks. m.h.t. mulighederne for at føre en arbejdskamp i gennem til resultat. Fø'slawet betød altså en afgrænsning overfor andre liva-

sammenhænge og erfaringssområder, »dobbeltbevidstheden« hos den enkelte blev ikke tematiseret og kunne følgelig ikke bearbejdes i kurset.

Omvendt betød det at kurserne gav rum for formulering af en kollektiv og solidarisk holdning til teknologiudviklingen og en moralsk-politisk opfattelse af hvad der er ret og rimelighed.

Vi har bagefter i bryggerigruppen diskuteret den indholds-mæssige forklæringsmodel som opsummeres i den onde cirkel: Egentlig er den teoretisk ikke helt korrekt, fordi den fremstiller udviklingen som en determineret og ikke som en tenden-tiel udvikling. Og spørgsmålet var om ikke den virkede desil- lusionerende og handlingslammende. Et ironisk eksempel er at en bryggeriarbejder under et kursus sagde til en RUC'er, der opsummerede lovmaessighederne i den kapitalistiske ud- vikling af produktion og teknologi som en af konkurrencen påtvinget udvikling af produktiviteten: »Du taler jo lisom ledelsen, mand!« – Med andre ord: Lovmaessighederne i »den onde cirkel« plejer at være ledelsens argumentation for at det ikke kan være anderledes.

Det er imidlertid værd at bemærke at konklusionen som blev draget af den »onde cirkel« ikke var resignation overfor kapitalismens nødvendigheder, men solidariteten i den faglige handlingsmulighed. Kursets dynamik var altså mod-sætningsfuld. Kognitivt formuleredes en fælles erkendelse af en uundgåelig udvikling eller en udviklingslogik, der kun kunne imødegås gennem samfundsændringer som i praksis ligger udenfor bryggeriarbejdernes og deres fagforenings umiddelbare rækkevidde. Men det skete udfra et moralst og politisk perspektiv, som gjorde solidariteten og fællesskabsfølelsen til den afgørende følelsesmæssige faktor: »Trots »den onde cir-kels« nedslående budskab, var svaret fortørstningsfulde ak-tionsplaner. Det er ikke altid kun på det kognitive plan for-muleringen af handlingsperspektiver og handlemuligheder determineres. Det moralske og følelsesmæssige element i den faglige handling betyder altså at man her faktisk går igang med noget som man måske teoretisk måtte anse for håbøst. Men på en måde er »den onde cirkels« determinisme også en del af den moralske formulering.

Kurserne var mobiliseringskurser. De forholdt sig til den

dynamik der var i erkendelsen af skrammebilledet Fredericia Bryggeri ved at pusse til ilden: Både ved at beskrive teknolo-givirklingen som en entydig, af kapitalismen determineret proces, rettet mod arbejderne – og ved at lægge op til faglig kamp imod denne udvikling.

Jeg har allerede skildret at kursusdeltagerne hjemme hav-de en mere ambivalent holdning. Dels artikuleredes en anden – parallel – bevidsthed om teknologiudviklingen, dels mani-festeredes en tvivl på mulighederne for at gennemføre nogle rimelige krav gennem faglige kampmidler. Twivlen på de rea-listiske muligheder for at vinde en kamp kombineres med en påmindelse om de mange reelle faktorer som bestemmer mu-ligheden for at føre den: Reproduktionskravet (afdragene på bilen osv.), det psykologiske pres fra en familie, som ikke er med i arbejderkollektivet, og som måske ikke på samme måde føler nødvendigheden af solidariteten og nødvendigheden af at tage kampen op.

Disse forbehold og denne tvivl blev imidlertid ikke taget op til diskussion på kurserne. Der er mange grunde til dette: At rejse hovedkonflikten gennem forståelsen af teknologiudvik-lingens kapitalistiske karakter blev prioriteret fremfor de modsætninger der lå indenfor denne. – Fagforeningens mili-tante kollektivismus, som både er generel og specifikt velud-viklet indenfor bryggeriarbejdernes, forenedes med organisa-tionsinteressen i at mobilisere – og endelig var vi nok også som lærergruppe for usikre på os selv og på vores rolle i situa-tionen til at tematizere diskussioner på tværs af hovedtema-et, og ville måske heller ikke have gjort det på dette tids-punkt uden at så tvivl om den afgørende forudsætning for vores funktion: At vi var urokkligt solidariske i forhold til bryggeriarbejderne.

Et sådant mobiliseringskursus skal ikke betragtes isoleret – det er et element i den langt vigtigere erfaringsproces som ligger i hverdagen og det videre arbejde, og der blev faktisk sat en masse ting igang. Næste led i læreprocessen er mødet med den knapt så integrerede og interessebevidste arbejde-rgruppe på arbejdspladsen, hvor »følawet« ikke er tilstede hos alle, og langt fra er så taktfast som hos dem der har ulejlighet sig med at melde sig til kursus. En væsentlig del af de videre erfaringer knyttede sig til oplysnings- og informa-

tionsarbejde. Selvom formentlig alle kursusdeltagere har haft deres tvivi og har rummet begrebsmæssige modsætninger i forståelsen af den teknologiske udvikling, så var det nok faktisk et flertal der engagerede sig i at videreforsmilde budskabet og forklare problemet for kollegerne. Og det var et afgjort mindretal der påkøede bevidstheden om det helt væk. Det vigtigste element i den videre læreproces var udfra en sådan mobiliseringssdynamik naturligvis den faglige kamp, og den blev særdeles modsætningsfuld. Det vigtigste er nok oplevelsen af at det er muligt at kæmpe: Det er svært at overvurdere betydningen af den konkrete oplevelse af at sætte sig i bevægelse og handle kollektivt i spørgsmål af yderste vigtighed – men det var samtidig sådan at resultatet blev travltosmt. For det første endte de københavnske bryggeriarbejdere med at blive isoleret, idet aftalerne omkring bemanning af FB m.v. blev indgået mod deres flertals ønsker af de øvrige fagforeninger i forbundet. Men afstemningsresultatet i København var også langt mindre klart imod ventet. Resultatet blev en vis forbedring af bemandingerne og en sikring af et (næsten) københavnsk lønniveau. Dette var de københavnske bryggeriarbejdere helt klar over ikke var noget effektiv barriere mod den konkrete trussel mod deres beskaftigelse og lønforhold m.v.: Den primære rationaliseringsevinst lå stadig i en relativt meget lavere bemanding i Fredericia, og den ledelsestaktiske gevinst i at kunne placere fremtidige investeringer i FB, spille på en stigende overkapacitet i branchen og dermed sætte københavnerne skakmat. Det var utvivlsomt manglende tro på at man kunne/ville vinde en konflikt, der fik mange til at stemme ja alligevel. Den senere historie omkring investeringsplaner og rammeplaner hører i virkeligheden med til denne læreproces, fordi den desværre til overflod har vist at FB's skrämmebilled-karakter ikke var helt forkert – men også vist vanskeligheden ved at kæmpe en kamp omkring samfundsmæssigt grundlæggende udviklingstræk som disse på enkeltbrancheniveau eller enkeltvirksomhedsniveau.

Historisk teknologiforståelse

Skrämmebilledet og den onde cirkel opfanger kun den ene side af arbejdernes faktiske erfaring af teknologiens konsekvenser, mens den anden kun besværges med »vi er ikke maskinstormere«. De arbejdere som i 70'erne har oplevet den teknologiske udvikling som en trussel på brødet, har for manges vedkommende i 50'erne og 60'erne oplevet teknologien som kilden til materiel fremgang. Skønmaleriet som den borgelige offentlighed formidler omkring teknologi og fremstyrket har også for dem en subjektiv sandhed, som ikke tematiseres i den »onde cirkel« (men nok i den »kapitallogisk« korrekte begreb *tendentiel udstødning*). Derfor er det nødvendigt både at forholde sig mere til »kapitalismens vejsignaler« som en faktisk modsætning der er kædet sammen med »kapitalismens forbandelser« – og det er nødvendigt at gå mere historisk konkret til værks specielt omkring den perioden som erfaringsmæssigt og realøkonomisk hænger sammen med den aktuelle situation, nemlig udviklingen efter krigen fra slutningen af 50'erne. Det har vi forsøgt at råde bod på i det senere oplysningsarbejde omkring teknologiudvikling.

Dette vil jeg gerne illustrere med et par eksempler på tematisering af de samme problemstillinger i undervisningen i emnet »industrialisme, erhvervsliv og arbejdsmarked«. På RAS-2 var hovedperspektivet i dette emne at gøre forståelsen af industri og teknologi *historisk*. Det vil sige at vise nogle sammenhænge mellem den historiske udvikling af samfundet i almindelighed, industrien, dens teknologi, deltagernes egen dagligdag – både på arbejdet og i fritiden, familien, m.v. Til illustration af disse sammenhænge anvendtes en skematisk strukturering af et parallelt forløb mellem teknologiudviklingen på bryggerierne (efter 2. verdenskrig), udviklingen i økonomien, arbejdsmarkedet, løn, forbrug, osv. I første omgang viste dette, at industrialiseringen i denne periode gør hånd i hånd med en relativ velstandsforøgelse og en lang række samfundsændringer.

Fra starten havde der været en diskussion af »fordele og ulempen« ved den industrielle udvikling, hvor deltagerne udtalte en modsætningsfyldt holdning: Vi kunne ikke have undværet den udvikling – men samtidig var mange ting bedre før

i tiden. For at sætte kød og blod på denne diskussion, blev det diskuteret, hvordan dagligdagen var før i tiden. På det første af de tre forsøgskurser indenfor RAS-2 gik det ikke, men på de to næste kurser var det noget nær det mest produktive i forhold til at aktivtere deltagernes viden og overbevisning om egen formåen.⁵ Diskussionen gav en præcis gengivelse af, hvorfor man ikke skulle ønske sig tilbage til dengang, men også at der ikke var tale om, at den rigdomsudvikling, vi har oplevet i samfundet, nødvendigvis har ført til lige ønskelige resultater. Ofte udtrykt i modsætningerne mellem på den ene side teknologiske/økonomiske hensyn og på den anden side menneskelige hensyn, for eksempel samværssformer, besæftigelse og »biologiske« hensyn, for eksempel stress, skiftehold, osv. som direkte følger af industriudviklingen.

Den modsætning som lå mellem mobiliseringen mod teknologiudviklingen og distanceringen fra maskinstorm, blev i de senere kurser videt ud til modsætningen mellem teknologiedviklings »fordele og ulemper« på en måde der – tror jeg – opsamlede deltagernes livshistoriske erfaring af at industrialiseringsprocessen fundamentalt havde været rigtig, uden at de tabte dens trussel mod deres egen eksistens af synе. – På samme måde forsøgte vi at brede behandlingen af produktivetsudviklings modsætninger ud, og tydeliggøre sammenhængen mellem den onde cirkel – som i de senere år ikke blev mindre nærværende på bryggerierne – og den specifik kapitalistiske form for produktivitetsudvikling ud, og indplacere den i den bredere diskussion om den samfundsmaessige udnyttelse af den frigjorte tid. Igen vil jeg gerne illustrere med en fremgangsmåde jeg har brugt på nogle af RAS-kurserne.

Rammen var sammenhængen mellem kapitalophobningen og produktiviteten. Med udgangspunkt i bryggeriernes udvikling, Marshall-hjælpen, forholdet mellem I-lande og U-lande, m.m. fremstillede jeg en grov model for udviklingen af to sektorer i økonominen: Produktionen af produktionsmidler (maskiner, m.m.) og produktionen af konsumtionsmidler (levnedsmidler, m.m.). Produktionsmiddel-sektoren vokser, blandt andet ved øget inddragelse af U-landene i den internationale arbejdsdeling, men produktionsmiddel sektoren vokser også i den indenlandske økonomi. Det er et af den fortsatte kapitalakkumulations synlige og praktiske udtryk. Men

det betyder samtidig, at stadig mere kapital skal »forrentes« af den samme mængde arbejde i samfunden. Produktionsmiddel-industriens vækst muliggør – og kræver også! – en voldsomt stigende produktivitet. Den muliggør det, fordi det jo er maskineri, der produceres forholdsvis mere af. Og den kræver det, fordi det stadig mere omfattende maskineri skal tjenes ind/forrentes af nogentlunde det samme antal arbejdere. Man kan sage, at krisen er det tilspidsede udtryk for, at produktivitets-stigningen ikke længere kan opnæje kapitalophobningen.

På kurserne blev vist en kurve over industriproduktionens produktivitet i perioden 1950-1970. Kurven steg i denne periode stejlere og stejtere, så den til sidst næsten truer med at »vælte bagover«. Deltagerne lagde helt bogstaveligt hovedet på skrå til venstre for at følge kurven og overvejede, om den man vil vælte bagover på et tidspunkt. Det er en helt magisk udgave af ragnark-truslen og illustrerer meget godt den tvangsmæssige udvikling og de modsætninger, som et kapitalistisk samfund hele tiden bygger op, og som den lange »økonomske opgang« 1957-1974 i særlig høj grad byggede op. Det stod helt klart for deltagerne, hvordan dette produktionsapparat på en gang var produceret af dem selv, og samtidig udgjorde en trussel mod deres arbejde. Og det stod klart, at den velstand, som vi har oplevet i opgangsperioden, er et produkt af industriudviklingen (stigende produktivitet = en billiggørelse af varerne) samtidig med, at industrialiseringers økonomiske logik samler sammen til en krise, hvis ofre er de arbejdere, der producerer maskineriet: Konsekvensen er arbejdsløshed, reallønsfald og øget udbytning af arbejderne i U-landene.

De to modsætningstemmer som blev formuleret på denne måde indplacerer teknologiproblemts modsigelser i den bredere samfunds-politiske eller historiske sammenhæng. Kapitalismen ødelægger sit eget grundlag, naturen og menneskenes funktionerne – den indbyggede økonomiske modsætning i kapitalismen som fremtvinger de uacceptable følger af det som egentlig skulle være en rigdomsudvikling. Pædagogisk opsummerer de nogle erfaringer som er ganske centrale for folks erfaring i den nuværende livssituation og de nuværende politiske dilemmaer. Politisk indgår de i formulering af nogle mere offensivt bud på kriseløsning end dem som var tilstede i

fagbevægelsen i 70'erne. Forudsætningen for dem var et brud med den borgerlige teknologi- og fremskridtsforståelse, og fastholdelse af den lønarbejdssolidaritet, som kunne få bryggeriarbejderne til at kæmpe mod »den onde cirkel« selv om den syntes uafwendelig.

Jeg vil godt lidt senere vende tilbage til fagforeningens og fagbevægelsens rolle som organistrator af denne erfariingsprocess. Men først vil jeg gerne beskrive et kursus med en anden central tematik, som har en anden placering i bryggeriarbejdernes subjektive situation, nemlig arbejdsmiljø, og speciel kemikalier.

3.4. Et arbejdsmiljøkursus

Jeg vil gerne beskrive endnu et kursusforløb, som på en måde viderefører erfaringerne fra teknologikurserne, nemlig ved at være forbundet med konkrete handlingsperspektiver, og bygget op omkring løsning af konkrete problemer. Men det er samtidig et kursusforløb som på nogle punkter reflekterer den selvkritik, som er antydet oven, og den ublide landing i hverdagen som lå i overenskomstløsningen 1979, hvor de københavnske bryggeriarbejdere stemte nej, mens resten af forbundet stemte ja.

Vi ville godt forsøge at få bedre fat i de subjektivt problematiske niveauer i læreprocessen – få fat i fodslaw'ets brudflader – i stedet for først at møde dem efter kurset som boomerang. Og især ville vi godt forsøge at arbejde med nogle temaer som i højere grad koblede til andre livs- og erfariingsområder, samtidig med at det indeholdt kollektive arbejdslivserfaringer.

Det kursus som jeg skal beskrive er hverken særlig repræsentativt, eller specielt vellykket, men er egnet til at vise noget centralt om undervisningens plads i deltagernes virkelighed – og virkelhedens strukturerende indflydelse på undervisningen. Det drejer sig om et arbejdsmiljøkursus, som gennemførtes i efteråret 1979 i AOFs regi, med bryggerigruppen som lærerkræfter, og for deltagernes vedkommende på almindelige fritidsundervisningsbetigelser.

Initiativet til kurset kom fra fire sikkerhedsrepræsentanter på Carlsberg, der tog kontakt til RUCs bryggerigruppe. I

fællesskab drøftede vi det behov de følte for undervisning indenfor området, som udspang af afnagt overfor opgaverne som sikkerhedsrepræsentanter, og som var et nødråb om hjælp fra *loyale eksperter*, idet de havde en række negative erfaringer med f.eks. virksomhedens og det offentliges eksperter.

Invitationen til deltagelse i kurset blev sendt til sikkerhedsrepræsentanter og andre arbejdsmiljøinteresserede, og derudover opfordrede kursusdeltagerne personligt deres arbejdskammerater til at deltage. Kurset blev afholdt 1 aften/uge over 10 uger, i alt ca. 30 timer. Da kurset gennemførtes var deltagergruppen en blanding af sikkerhedsrepræsentanter, andre fagligt aktive og faktisk også en række »menige«. Der deltog både mænd og kvinder, hvilket vi så som et stort plus både i forhold til emnet og fordi mænd og kvinder er organisert i hver sin fagforening.

Man kan få et indblik i kursets indhold og tilrettelæggelse ved at se på den endelige indholdsplan. Planen var en kombination af både studiekredsledernes overvejelser og deltagerenes ønsker. Punkterne refererer til de enkelte studiekredsgange:

1. Arbejdsmiljøbegrebet, det vil sige introduktion til de sammenhænge, der er i arbejdsmiljøet, herunder kortlægning af kemiske arbejdsmiljøproblemer på Carlsberg og Tuborg.
2. Et konkret arbejdsmiljøproblem med smørølier.
3. Ud fra olie-problemet diskuteres forskellige arbejdsmetoder i sikkerhedsarbejdet. Herunder fremlagde en »miljøgruppe« fra Tuborg erfaringer fra deres arbejde.
4. Hygiejniske grænseværdier, mælinger af kemiske stoffer i luften og lovgivning omkring arbejdsmiljø, herunder gennemgang af DFB's kemikaliekartotek.
5. Diskussion af arbejdsmiljøproblemernes betydning for privatlivet ud fra filmen 'Pengene eller livet'.
6. Toxicologi og arbejdsmiljø, især ud fra rengøringsmidler, samt diskussion af beskyttelsesforanstaltninger.
7. Gennemgang af rengøringsmidler som kemisk produkt. Herunder diskussion af hvordan man kan formidle problemer i forbindelse med rengøringsmidler videre til kollegerne.

9. Udarbejdelse af planche, ophæng og artikel til klubblad om rengøringsmidler.
10. Forgiftningssagen på Carlsberg fortsat. Diskussion af målemetoder, lægeundersøgelser, litteratur om arbejdsmiljø samt planlægning af en møderække om arbejdsmiljø på bryggerierne.

Vi ville gerne have arbejdsmiljøproblemerne ud over røg, støj og møg, og havde en forventning om at deltagerne nok bag de umiddelbare problemer, gener og risici havde en opfattelse af arbejdsmiljø som var bredere. Der ligger også i disse punkter en opfattelse af *hvorfor* arbejdsmiljømønnet er et godt emne: Det tager på den ene side udgangspunkt i problemer, der er forbundet med arbejdssituationen og peger mod kollektiv tolkning og løsning i denne. På den anden side er de på en række punkter egnede til at gå på tværs af og berøre hele arbejderens situation, og tangere nogle af de dybeste angst- og afmagtsfølelser, som er knyttet til arbejdssituacionen.

Kemikaliene i hverdagen

Det er næppe tilfældigt at *kemiske arbejdsmiljøproblemer* spiller en stor rolle i arbejdsmiljø-diskussioner (og miljødiskussioner i øvrigt).

Kemiproblemerne udgør en helt bogstavelig trussel mod arbejdernes totaltilværelse, der udspringer af kapitalens formbestemmelse af arbejdssprocesser. Men da arbejdene er lønafhængige er det eksistentielle spørgsmål kemiproblemerne sætter på dagsordenen: »Sælger jeg blot min arbejdskraft, eller sælger jeg mig selv og hele mit liv?« Det fremkalder angst, fordi en korrekt besvarelse måtte føre til handlinger, der bliver opfattet som urealistiske, kemiproblemernes uigenemsuelighed sammenlignet med f.eks. støj, accentuerer afmags- og angstfølelser. Angsten forarbejdes derfor ofte gennem rationalisering og vi kan herefter iagttagte den situation at handlingsmotivationen bliver omvendt proportional med angst.

I dette eksistentielle spørgsmål gemmer sig samtidig kemiproblemernes potentielle som læreindhold, idet en erkendelse af arbejdsmiljøproblemernes objektive betydning vil

kunne forbinde nogle af de modsætninger der normalt holdes adskilt i erfaringen. Den skarpe sfære-opdeling mellem arbejde og frid understreges f.eks. af lønnens instrumentalitet: »Vi knokler på arbejdet, men så får vi det også bedre i friden«, mens den klart nedhrydes gennem kemiproblemernes karakter: »Vi bliver ødelagt på arbejdet, og det ødelægger også vores privatliv.«

I bryggeriarbejdernes subjektive bearbejdning af dette grundspørgsmål omkring kemikaliproblemerne formulerer de selv en brudflade i selv- og situationsforståelsen. Men i deres daglige praksis kommer de uden om problemet ved at fortrænge/rationalisere det, dvs. ved at indordne det i de foreliggende, realistiske handlingsmuligheder. I forhold til viden- og lærebehov indebærer dette en instrumentalisering, f.eks. ved at udvalge et enkelt område inden for kemikalierområdet, som de så *gør* noget ved – og siden ved at stille sig tilfreds med at få et nyt præparat, måske blot et nyt fabrikat med samme kemiske egenskaber, som »løsning«.

Vores opgave må her være at analysere sociologisk og psykologisk hvorfor kemikaliproblemerne fortænges – ikke kun at fremskaffe relevante teknisk-kemiske informationer. Og at fremdrage ikke blot den fælles bevidsthed, men også den fælles *fortrængte* erfaring, der er defineret af en fælles afmågt.

Det er en kendsgerning at arbejdsmiljøproblemerne er »hverdagsproblemer«, og herunder omgangen med kemikaliier. For den enkelte bryggeriarbejder er de en del af den konkrete dagligdags totalitet, hvor noget er godt og andet skridt, men helheden »selvfølgelig« og målt med alternativt arbejde egentlig ganske god. Det viser sig i den faglige håndtering af dem: De skal løses som konkrete enkeltproblemer af sikkerhedsrepræsentanter. Der er ikke udviklet klare strategier for arbejdsmiljøarbejdet på samme måde som for andre områder i det faglige arbejde. Det er meget sjældent at det giver anledning til større mobilisering eller konflikt, men når det sker så er det et »stjerneskud« som i forekomsten af et bestemt stof e.l. fokuserer hele den til dagligt fortængte angst over at være uleveret til miljøbelastninger som man ikke kender og over at være tvunget til at affinde sig med risici som er særdeles indgribende i hele ens person. Kemika-

lier er i deres uhåndgribelige virkninger, og i deres oftest »uskyldige« og trivielle fremtræden, alligevel noget af det som mest nærgående og dybtgående påvirker den enkeltes person, nemlig via varige og omfattende kropsskader. De er mystificerende på en anden måde end *støj* eller en skarp kniv eller rygbelastning. Derfor er det nogle af de arbejdsmiljøproblemer som fokuserer den daglige fortængning/trivialisering stærkest – og også et arbejdsmiljøproblem der frem for noget optræder som et »stjerneskud«: Et bestemt stof tematiseres, det udskiftes evt. med et andet (af samme art), og sagen »glemmes«. *Støjbelastninger* i tapperiet og ergonomiciske belastninger i distributionen på bryggerierne er i højere grad en permanent bevidst belastning, som der bare ikke »er noget at gøre ved«, som »hører med til arbejdet«. Men som også på dette niveau undergår sproglige og symboliske harmoniseringer som gør dem til en *aceptabel* del af hverdagen.

Et udvidet arbejdsmiljøbegreb

Både arbejdsmiljøproblemernes »hverdagsskarakter«, deres integration i opfattelsen af »naturlige« omstændigheder, og deres bagvedliggende følelsesmæssige potentialer gjorde at vi i forbindelse med det pågældende kursus forestillede os at deltagerne i virkeligheden havde et *snævert arbejdsmiljøbegreb*, på *røg-støj-og-møg-niveaut*, og et *udvidet arbejdsmiljøbegreb*, som indbefattede en kompleks psykologisk håndtering af deres livssituation og modsætningerne i den. Opgaven måtte være på den ene side at hjælpe med at kortlægge og at løse de konkrete arbejdsmiljøproblemer som deltagerne selv oplever i deres daglige arbejde, og *søge* at synliggøre og bearbejde dem som det de også er, nemlig en del af arbejdsmiljøet i udvidet forstand.

Vi prøvede at strukturere hvad det var for sammenhænge arbejdsmiljøet indgår i, som i en eller anden form er tilstede i den subjektive bearbejdning af arbejdsmiljøproblemer, det *udvidede arbejdsmiljøbegreb*:

1. Sammenhængen mellem kapital, teknologi og arbejdsmiljø.
2. Arbejdsmiljøproblemernes betydning for hele individets liv.
3. Arbejdssprocessens konkrete belastninger forstået som en historisk betinget modsetning mellem arbejdsprocessens strukturer og arbejderne, hvor begge »sider« i modsetningen forstås historisk.
4. De forskellige former for erfaringsblokering i forbindelse med erkendelse af og handlingsmotivation overfor arbejdsmiljøproblemene.
5. Mulige og realiserede løsningsstrategier i arbejdsmiljøarbejdet. Bl.a. spørgsmålet om den virksomhedsnære og den statslige institutionalisering af arbejdsmiljøfæltet overfor de muligheder der måtte ligge i selvorganiseret arbejdsmiljøarbejde.

Disse niveauer skulle vi altså *søge* at synliggøre i bearbejdningen af de konkrete emner.

Da kurset faktisk startede viste det sig at deltagerne var en række sikkerhedsrepræsentanter, nogle aktive i arbejdsmiljøgrupper som var etableret omkring nogle konkrete arbejdsmiljøproblemer på Tøborgs vandsfabrik, og en del almindeligt interesserede, delvis opfordret af de to andre grupper. Indholdsforslaget var lavet udfra initiativtagergruppens opfattelse af hvad der var aktuelle miljøproblemer på deres arbejdsområder.

Småproblemer

Kurset startede med en præsentation af en eksemplarisk eller problemorienteret metode, og en opfordring til deltagerne om at formulere de arbejdsmiljøproblemer som de fandt vigtigst.

Her viste der sig for det første at de emner af mere konkret karakter som blev nævnt var nogenlunde dem kammeraterne havde forestillet sig. Det var bl.a. *renørmønstider* der på bryggerier ikke kun bruges til renøring af bygninger mv., men spiller en central rolle fordi relativt mange arbejdsfunktioner af manuel art vedrører renøring af tanke m.v. og rensning af kasser og flasker. For det andet efterlyste man bedre teknisk hjælp og loyale eksperter. Man følte sig afmægtig

2. Arbejdsmiljøproblemernes betydning for hele individets liv.

3. Arbejdssprocessens konkrete belastninger forstået som en historisk betinget modsetning mellem arbejdsprocessens strukturer og arbejderne, hvor begge »sider« i modsetningen forstås historisk.
4. De forskellige former for erfaringsblokering i forbindelse med erkendelse af og handlingsmotivation overfor arbejdsmiljøproblemene.
5. Mulige og realiserede løsningsstrategier i arbejdsmiljøarbejdet. Bl.a. spørgsmålet om den virksomhedsnære og den statslige institutionalisering af arbejdsmiljøfæltet overfor de muligheder der måtte ligge i selvorganiseret arbejdsmiljøarbejde.

overfor ledelsens teknikere, og følte sig usikker på den eksisterende sikkerheds- og sundhedsorganisation, incl. den der ligger udenfor virksomheden i offentlige organer (arbejdstilstsyn, hospitaler etc.). I dette lå – lidt for – store forventninger til RUCernes ekspertise og mulighed for at anvise neutral, pålidelig sagkundskab.

Men for det tredje

– hvad der måske var lige så vigtigt: Man tematiserede arbejdernes generelle affinden sig med problemerne som problem for sig selv. Det viste sig i denne problemstilling at vores kursusdeltagere i hovedsagen følte sig placeret i en klemme med en miljøviden og et engagement i løsningen af *miljøproblemer*, og kammeraternes passivitet eller meget høje tærskel for uacceptabile forhold: F.eks. var en lang række eksempler, hovedpine, kvalme, betændelser osv. noget der stort set blev accepteret selvom det godt kunne skyldes eller formodes at være betinget af arbejdsmiljøfaktorer. Det der viste sig her var at vores deltagergruppe følte sig som *repræsentanter*. Endelig var som sagt faktisk funktionsindehavere, nogle var »aktivister«, men der var også andre. Når dette synspunkt i højere grad viste sig her end i teknologikurserne tror jeg det viser miljøproblemernes dagligdags fortrængning blandt arbejdere i almindelighed: Når man skal tematisere dem fagligt, såg at få dem løst praktisk, føler sig ansvarlig for dem, så løber man lige så meget ind i en mur hos kammeraterne som man gør det hos ledelsen og dens teknikere/eksparter. Begge de to sidste punkter tematiserer handleperspektivet i forhold til at løse konkrete problemer, selvom det siden skulle vise sig at der netop i handleperspektivet lå stof til nogle dybtgående diskussioner og uenigheder i gruppen. – Men i diskussionen af *hvorfor* kammeraterne var passive, og af hvor grænsen for accept af miljøbelastninger i arbejdet ligger, kom de frem til nogle af de niveauer som vi havde inkluderet i det udvidede arbejdsmiljøbegreb: *Lønarbejdssafhængigheden* som var bestemmede for at ingen ville sige fra overfor »småproblemer«, men også arbejdets positive betydning som socialt samvirke som de erfaredes af nogle kvinder der blev hjemsendt med løn pga. giftningssymptomer – de meget personlige individualpsykologiske og kulturelle faktorer i oplevelsen af hvad der er et belastende arbejdsmiljøsymptom: At kvinder

taber håret er uacceptabelt, men en mand der havde fået »brum« på stemmen kunne godt leve med det, eller måske ligefrem finde det positivt, f.eks. – *Arbejdsmiljø* som ens samlede livssituation, hvor også arbejdstid og skifteholdsarbejde er arbejdsmiljøfaktorer etc.

Det første konkrete emne, olier, var kommet ind i orienteringen mod kemikalier. Det var valgt fordi

- det er et godt eksempel på kemikalier som der er masser af, som er lidet påagtede, »hverdagslige«
  - det er kemikalier som er meget nært forbundne med teknologivedklingen og som derfor er »undværlige« –
  - der er masser af »små« miljøbelastninger knyttet til dem (eksem., hudtørring, luftvejsgener) og der er mistanke om at olier også kan være kræftfremkaldende.
- Efter en introduktion blev deltagerne sendt på hjemmearbeitede med at kortlægge forekomsten af olier, undersøgelse af deres indhold og egenskaber vha. kemikaliekartotek mv. – for derefter at diskutere hvad man kunne gøre. De fandt – overraskende for dem selv – mange olier, også på arbejdspladser hvor de ikke var ventelige. Specielt forekomsten af dampemaskiner (aerosoler) som knyter sig til højtrykssmøring af maskiner udgør et generelt problem, mens skæreolier o.l. naturligvis er mere forbundet med enkelte arbejdspladser. Mineralske smøreroller er til gengæld så intimt forbundet med det moderne maskineri, så det forekommer i al industri. Højtrykssmøringen som gør det til et problem for andre end smøreranden har at gøre med produktivitetsstigningen via maskinhastigheden. Det rejste diskussionen om produktivitetsudviklingen er et rent kapitalistisk fænomen, eller det også ville være nødvendigt i et andet samfund. Og om sammenhængen mellem sociale interesser og teknologiens udformning: Kan man overhovedet udvikle f.eks. vegetabiliske smøreroller, sådan som det f.eks. er lykkedes (under pres) at udvikle ufigtige smøreroller, vandbaseret malning osv.? – Det rejste også diskussioner om hygiejniske grænseværdier – HGV: er det sundhedsbestemte grænser eller er de en afspejling af et magtforslag, jf. støjgrænser som er blevet øget med produktionsudviklingen, og så nedsat en gang imellem når der har været kamp om det. Endelig den meget vigtige diskussion om man

skal bruge personlige beskyttelsesmidler (tøj, masker etc.), kræve udstyrssændringer (f.eks. indkapsling af støjende, dannede osv. processer) eller kræve mere grundlæggende procesændringer som fjerner de miljøbelastende arbejdsmidler.

Olieemnet er et eksempel på et lærerstyret emne, som griber fat i reelle erfaringer – dels kemikalier generelt, dels opdagede folk altså faktisk nogle vigtige og upåagtede konkrete problemer. Det styrkede lærergruppens eksperitsatus (lidt for meget), men det etablerede også kurset som en problem løsnings situation hvor det var virkelighedens problemer man skulle tage med og gøre noget ved. I realiteten er der ud fra en instrumentel motivation for at lære noget, en sammenhæng mellem ekspert-rollen for lærerne/vejlederne – og udannelsessituations karakter af virkelig problem løsning, fordi det er det som udgør deltagernes mest positive erfaring af viden og læreprocesser. Det udgjorde derfor med disse begrensninger – en god indgang til det videre arbejde som bla. skulle dreje sig om et af de kemikalieproblemer som var relevant og påtrængende for en del af deltagerne, nemlig reningsmidler.

Repræsentantens handleperspektiv

Samtidig skete der imidlertid det at deltagernes reelle praksissituation slog igennem som determinerende for læreinteressen, nemlig deres *repræsentantsstatus*. Diskussionen om olie havde ganske vist fastholdt nogle af det udvidede arbejdsmiljøbegrebets niveauer, men derefter fokuserede man på sikkerhedsrepræsentantens problemer med arbejdsmiljøloven, mælinger, hygiejniske grænseværdier og tekniske og lægelige eksperter. Der optrådte også en uenighed som udsprang af to repræsentantgrupper med en forskellig arbejdsmåde. På den ene side sikkerhedsrepræsentanterne, som arbejdede gennem de institutionelle kanaler. På den anden side arbejdsmiljøgruppen, der godt nok fungerede under den faglige klub, men som udgangspunkt havde at »udvalgsvejen« ikke duele til noget som helst. Derfor forsøgte denne gruppe at skabe direkte opmærksomhed og aktion omkring bestemte miljøproblemer på den pågældende afdeling, og interesserede sig mere

for ekspertbistand som »gengældelsesvåben«, snarere end som et ønske om neutral sagkundskab. De så arbejdsmiljøproblemerne som et rent fagpolitiske problem, hvis løsning mere beroer på styrkeforhold end på argumenter osv.

Disse to arbejdsmåder slog igennem i kurset, men det var faktisk svært for deltagerne at diskuttere dem. Det hænger naturligvis også sammen med at de som real praksis, der er forbundet med frustrationer og vanskeligheder, er en sårbar del af en personlig selvfors্তালse, og derfor ikke uden videre bringes til debat på en dødsdygtig kommuneskole en aften om ugen.

Derimod var det egentlig forbløffende hvor ens de to positioner stod med hensyn til deres *stedfortræderiske* reaktioner. Ingen af deltagerne kom uden videre frem til betydningen af at arbejde med kollegernes bevidsthed om og mod på at kæmpe omkring miljøproblemerne – den erkendelse der var omkring blokeringsmekanismer i arbejdernes holdning til miljøet var så at sige internaliseret i repræsentanternes selvfælsthæuse som dem der tog sig af det. Kun en enkelt gruppe gik af sig selv igaang med at formulere nogle pædagogiske sider af problem løsningen da man gik igang med *renghøringsproblem*, som var et af de konkrete miljøproblemer som deltagerne selv havde bedt om at få taget op.

Humlen i dette er at den praktiske situation deltagerne står i griber ind over kursussituationen og definerer på den ene side en positiv læreinteresse, som gør det muligt selv under så relativt håblose betingelser at få en dynamik i læreprocessen, få folk til at komme og få dem til at lave »hjemmearbejde«. Og på den anden side også indebærer nogle bestemte blokeringer og begrænsninger som man ikke uden videre kan overskride, og som vi i vores kursustilrettelæggelse ikke uden videre fik taget hul på. Måske var vi også her – ligesom i teknologikurserne – for konensus-orienterede fordi vi var tilfredse med at fastholde hovedkonflikten: mellem den kapitalistiske produktionsudvikling og arbejdernes sundhed og velbefindende – og derfor undlod at tematisere konflikter og problemer som vi egentlig ifølge vores egen strukturering af det udvidede arbejdsmiljøbegreb burde tage op. Specielt gjaldt det nok at vi fandt det prekært at gå ind i uenigheden mellem de to strategiopfattelser, hvormod vi direkte udfor-

drede deres manglende opmærksomhed på medlemsmobilisering og formidling til kammeraterne.

En virkelig sag

Nu skete der imidlertid det at virkeligheden også her greb ind i situationen i form af et nyt forgiftningstilfælde på en af de repræsenterede afdelinger på Carlsberg. – Jeg har flere gange oplevet denne situation: Enten insisterer man på at undervisningen skal køre videre, når der indtræffer en konflikt i gruppen eller som gruppen indgår i – og så forsvinder al opmærksomhed fra undervisningen, hvis ikke folk ligefrem går – eller også tematiserer man de pågældende begivenheder. Her var der ingen tvivl. Det var i sig selv en oprivende affære, og samtidig var den lige i centrum af kursusindhold: Bl.a. tematiserede den meget direkte de dilemmaer sikkerhedsrepræsentanter o.l. står i.

Den konkrete forgiftningssag kom til at vise alle eksempler på vanskeligheder i arbejdsmiljøarbejdet. Ingen deklaration på stofferne, ingen havde gjort noget på trods af at en række kvinder allerede tidligere var hjemsendt, på hospitalets skadestue vidste man ikke noget om kemikaliet og kunne i første omgang heller ikke få ordentlig besked fra leverandøren. Da man havde behandlet kvinderne sendte man for en ordens skyld deres journaler til bryggeriet, bagatellisering og løgnehistorier på stribe, en enkelt hæderlig læge fra arbejdstilsynet som kritiserede en række forhold på arbejdpladsen (under et besøg arrangeret af kursusdeltagerne mens kurset endnu kørte), og tilsidst et konkret resultat i form af et nyt kemikalie – som arbejderne dog mente i realiteten havde samme egenskaber som det kasserede.

Denne virkelighedens erfaringsproces virkede naturligvis langt stærkere end den nok så alarmerende viden RUCerne kunne give, og den bragte bevægelse i den positionslæste uenighed om hvordan man skal arbejde med miljøproblemer. Selvom forløbet langt hen ad vejen fungerede som en bekæftelse af aktivistgruppens kritik af det eksisterende sikkerhedssystem, viser slutningen på historien også at arbejdsmiljøarbejdet afhænger af en mere stabil bevidsthed om arbejds-

miljøproblemerne hos kollegerne, og af en udvidelse af definitionen på problemet.

Sikkerhedsrepræsentanterne så sig pludselig kastet ud i en helt reel situation, hvor deres »sædværdige« problemer blev anskuelige. Nu kunne de imidlertid diskuteres – nogle af bløkerne blev hævet, fordi selvfortvaret blev underordnet i forhold til det reelle problem. Jeg tror også at kursussituations kollektive sammenhæng og eksperthstanden i bejdningen af de enkelte faser, hvor den ene »ekspert« efter den anden bagatelliserede og forklarede problemet, bidrog til at sikkerhedsrepræsentanterne turde fastholde deres egen fornemmelse og deres kollegers oplevelse af gener og årsagerne til forgiftningen.

Men samtidig vendte den reelle situation op og ned på undervisningssituationen. Det var nu (nogle af) deltagerne som var de handlende og ansvarlige for at drage erfaringer af hvad der skete. Og virkelighedens hårde krav gjorde det nok tydeligt hvorfor man havde følt et så stort behov for loyal eksperthstand, og viste også at den kunne bruges til noget. Men først og fremmest bekrefstede det RUCernes synspunkt om hvor begrænset en hjælp eksperter kan yde. Slutningen på historien viste på den ene side at det var for begrænset at føre arbejdsmiljøpolitik på f.eks. enkeltkemikalier, fordi der altid vil være et andet – og betydningen af at satse mere på oplysing og mobilisering fordi man ikke kan videreføre en kamp uden en langt bredere bevidsthed hos de enkelte arbejdere om baggrunden for arbejdsmiljøproblemerne.

Virkeligheden lukker sig igen

I interviewene et stykke tid efter kurserne var det påfaldende at den konfliktbevidsthed som eksisterede under sagen og kurset var betydelig mere udvisket. Hverdagen »lukker sig« omkring den slags hændelser, en ny selvfolgelig virkelighed etablerer sig – arbejderne færdes selvfolgeligt med det nye rengøringsmiddel, indtil en dag måske en ny oplevelse minder dem om at de egentlig ikke ved ...

Arbejdsmiljøarbejdet og arbejdsmiljøbevidstheden er et karakteristisk område, hvor en generel bevidsthed eller følelse af usikkerhed, angst og mistro kun (kan) bringes til udtryk i

giant – bundet til afgrænsede gestaltninger. Hvor indsigtten i hvilket farefuldt liv man som industriarbejder er pisket til at leve holdes i snor af den hverdaglige rutineoplevelse og af en afgrænsning af konfliktbevidstheden til det stofligt-tekniske problem.

Vores kursusdeltagere er dem som indenfor kollektivet oprettholder en kontinuert bevidsthed om og et handleberedskab overfor miljøproblemene. Men det betyder ikke at de bryder hverdagsbevidstheden: Måske ville det endda hurtigt gøre dem umulige hvis de altid gik rundt og snakkede om kapitalisme når de nu har *røg-støj-og-møg* som arbejdsområde. Også de er pragmatisk orienteret mod at reagere på og løse enkeltproblemer. Derfor strukturerede kurset sig indenfor handlingsdilemmaer, og derfor kom der bevægelse i læreprocessen da et konkret problem organiserede deres moralsk-politiske fornemmelser i et bestemt handleparadigme.

Men vanskeligheden ved at være den »stabile arbejdsmiljøbevidsthed« for kammeraterne viser sig jo netop i deres usikkerhed omkring eksperthistoriet, viden og autoriteter, og ved deres forsvarsholdninger omkring bestemte handlingsmønstre (henholdsvis »udvalgsvejen« og »aktivistvejen«) som først en virkelig erfarringsproces kan bringe i bevægelse. Den instrumentelle handlingsorientering de som »repræsentanter« lagde for dagen, gav fart og dynamik over kurset, men den var samtidig blokerende for en reflektion af den bredere opfattelse af arbejdsmiljøet som »det hele« som de faktisk formulerede i begyndelsen af kurset i diskussionen af kammeraternes passivitet m.v. – og som lå i det vi kaldte det udvidede arbejdsmiljøbegreb.

Arbejdsmiljøkurset tematiserede nogle af de objektive sammenhænge i arbejdsmiljøproblemerne: At der ikke er tale om »tilfældige« hændelser og uhensigtsmæssigheder, eller virksomhedsledelsens tåbelighed, men om elementer i en kapitalistisk, konkurrencebestemt produktionsudvikling som alle andre sider af den samlede teknologi. Jeg tror også at kurset bidrog til at bestyrke deltagerne i deres tro på egne og kollegernes fornemmelser og konkrete iagttagelser, og deres resistens overfor den første den bedste bortforklaring. Der hvor det måske kneb mest var i tematiseringen af deres egen rollekonflikt eller – usikkerhed (jf. pkt. 4 i det »udvidede arbejds-

miljøbegreb«.) I bedste fald blev de lidt mere opmærksomme på betydningen af kammeraterne og formiddlingsarbejdet, og lidt mere respekterende overfor kammeraternes »passivitet« – og i så fald også lidt mindre fastlåst i dilemmaet som »repræsentant« der både er afhængig af ledelsens lunefulde og dobbelte reaktioner, og af en eller anden form for sagkundskab til at afgøre hvad der er rigtigt og forkert (jf. pkt. 5).

Kurset er et meget godt eksempel på at det er virkeligheden og folks dagligdag som agerer også i en undervisningssituation – men samtidig viser det betydningen af at få tematiseret ikke blot de objektive vilkårs kapitalistiske karakter – som fjendebillede – men også de kapitalistiske modsætningers gennemtrængen af det subjektive niveau – som psykiske og organisatoriske konflikter.

3.5. Mobilisering af lysten til at lære

Hvad er det nu som er karakteristisk for disse kurser som undervisningssituationer?

Det var først og fremmest et højt aktivitetsniveau hos deltagerne. Engagementet var højt, og deltagernes selvtillid både i forhold til lærerne og i forhold til stoffet var betydeligt højere end i en mere traditionel undervisningssituation. – Forventningen om at det er lærerne der slår takten var der ganske vist udpræget, »eksperimentollen« ligeså, men det betød ikke at deltagerne følte sig uden ansvar eller var passive.

Undervisningens indhold var i betydelig grad baseret på inddragelse af deltagernes »hverdagsliv« – for så vidt angår deres arbejdssituation. Deres viden og erfaringer blev udnyttet systematisk. Der var også sagligt input – teoretiske modeler, kompliceret teknisk, økonomisk og kemisk viden – som var både svært og omfattende i forhold til deltagernes »skolevanthed« og forhåndskundskaber (som dog er en særdeles variabel størrelse). Men disse vidensformidlinger, som ofte af voksne kortuddannede opleves som akademiske og/eller svære, blev modtaget med meget få blokeringer og forholdsvis upproblematiske.

Set i forhold til de problemer man almindeligvis står overfor som pædagog, ikke mindst i formaliserede undervisningssituationer med deltagere som ikke er »uddannelsesvante«

eller som har negative undervisningserfaringer mener jeg man kan tale om en omfattende mobilisering af energi og læreinteresse, og en rimelig sandsynlighed for at lærescoerne i højere grad har karakter af personlig tilgængelse og i mindre grad er parallelærning eller »udenadslære« end i en traditionel formaliseret voksenundervisning.

Indlæringsproduktet i mere snæver forstand har jeg ikke noget klart og entydigt udtryk for, men det må udfra almindelige pædagogiske erfaringer antages at der har været en høj indlæringsgrad udfra de iagttagelige procestræk. Går vi uden for undervisningssituationen er billedet modstætningsfuldt i forhold til den: På den ene side ser vi som beskrevet i kap. 2 klare eksempler på at det som deltagerne tilsyneladende har »lært« på kurserne overlejres af eller ledsages af helt andre opfattelser og bevistheder. På den anden side ser vi også eksempler på at folk virkelig har brugt det de har arbejdet med på teknologikurserne i oplysningsarbejde og fagligt arbejde bagefter, og meget tydeligt det fænomen at »niveauet« for tilgængelse af meget indviklede og omfattende forholder er himmelhøjt og uden forbindelse med den almindelige pædagogiske forventning om videns- og indlæringsniveauer.

Den genseidige relation mellem undervisningsprocessen og det der ligger udenfor gör en diskussion og undersøgelse af læringsresultater meget kompliceret. Erfaringer og viden fra hverdagen er trukket ind i undervisningen i stedet for at blive »efterslæbt i garderoben« i den selvnedvurdering som ligger i at påtage sig en elevrolle. F.eks. ved bryggeriarbejderne jo en masse om teknologitudvikling på de enkelte arbejdsmråder som ikke findes samlet nogetsteds, formentlig end ikke i koncernledelsen, der viste sig på alle kurser »ekspert« på et eller andet område som havde en avanceret specialviden på et eller andet osv. Evnen til at »tage til sig« og bruge en viden til noget har været stor – antagelig fordi den blokering overfor undervisning og læring som hører med til mange deltageres skoleerfaring blev ophævet. Men der ligger også eksempler på at viden og indsigtet, som formulerdes og lærtes under kurserne forsvandt som dug for solen: Altså at en erfaringsblokering i hverdagssituationen ophæves temporært fordi vi er »uden for virkeligheden«, eller fordi den særlige dynamik i situationen muliggør det, men at den

ne blokering sætter sig igennem igen når man vender tilbage: F.eks. opfattelsen af handlemuligheder i forbindelse med teknologændringer, og indsigt i risikoen ved bestemte kemikalier.

Det som har mobiliseret lærelysten – og læreevnen! – er det helt enkelte forhold at undervisningen har været en reel del af den virkelighed som ligger uden for kurserne. Deltagerne har opfattet situationen som en ramme for formulering af nogle fælles erfaringer og for tilegnelse af en viden som de andre havde brug for – de har oplevet at de kunne noget og de kan forarbejde og viderefordvikle en viden som har praktiske perspektiver for den situation de selv står i.

I en lige så banal forstand udgør eksemplerne på denne måde grænsetilfælde af undervisning, eller måske en ovenånding af det: Undervisning er almindeligt formidling af viden til nogle mennesker som ikke har denne viden. Den skjulte eller åbne »supplerende læreplan« er at de ikke kan forarbejde deres erfaringer (selv), og at denne viden ikke kan om sættes i handling. Det er sjældent der er tale om rene former – enhver formuftig undervisning forsøger naturligvis at få eleverne til at opleve at de kan noget selv, og den forsøger at inddrage den viden og de erfaringer de besidder. Men det er en Sisyfos-opgave.

Bag den tiltagende interesse for projektarbejde, problemerorienteret undervisning, hverdagslæring, arbejdspædagogik osv. ligger der en erkendelse af et problem i undervisningens adskillelse fra den virkelighed som deltagerne befinder sig i, og mere eller mindre helhjertede forsøg på at bygge bro over denne adskillelse.

Man kan gå flere veje. Man kan etablere en ny virkelighed – for kortere eller længere tid. Det er den vej som så forskellige pædagogiske strategier som Tynd-skolerne, socialpædagogiske produktionskollektiver, en del arbejdspædagogisk inspirerede efterskoler og højskoler – og såmænd også internatskurser med holdningsbearbejdende og terapeutisk sigte gør. Det har nogle specifikke virknings og betingelser, som jeg ikke vil gå nærmere ind på her.⁶ Eller man kan gøre det at man søger at tilnærme undervisningssituationen så meget til hverdagssituationen og dens handlingsformer som muligt, eller i hvert fald at knytte den så tæt til hverdagslivets sam-

menhænge som gørligt. Det er en fremgangsmåde som ligger i praktik-organiserede uddannelsesforløb, megen faglig efter- og videreuddannelse som direkte arbejder med professionsopgaver – og det er også det som har været mest anvendt indenfor voksenuddannelsesområdet som et bevidst organiseret forsøg på at *genskabe* sammenhængen mellem liv og læring for at løse motivations- og rekrutteringsproblemer. Det er pædagogisk set denne tendens mine eksempler falder indenfor. Man kan endda sige at det er nogle »overtydelige« eksempler på denne tendens. Jeg har ud af den store buncke af kurser og læreprocesserfaringer som ligger i bryggeriarbejdernes oplysningsarbejde fremdraget de to temaer teknologi og arbejdsmiljø, og nogle undervisningsforløb som i meget høj grad er forbundet med en erfahringsproces uden for undervisningsforløbet og som var meget nært forbundet med deltagerenes handlingsperspektiver. De viser efter min opfattelse noget om at det er muligt under bestemte betingelser at overvinde den fremmedgørelse og selvundertrykkelse som er undervisningens vigtigste bidrag til erfahringsdannelsen i vores samfund, og at det er muligt at trække på psykiske og sociale kræfter som før læreprocessen mere omfattende og dynamisk end en traditionel undervisning er. Men netop som idealtypeske former giver de også mulighed for at se hvordan *modsatningerne* i deltagerernes virkelighed og i deltagernes reelle handlemuligheder slår igennem som modstænninger i læreprocesserne.

Mit budskab med disse eksempler er altså ikke at hvis bare man etablerer en bestemt undervisnings situation, som ikke er undervisning, men praktisk handling, så bliver alt godt. Det er lidt mere dobbelt: På den ene side at undersøge nærmere hvad det er for kræfter som derved bringes i spil – hvad det er for subjektive kræfter der i dette tilfælde blev dynamikken i læreprocessen. Men også at anskueliggøre at selv i »klokkerne« virkeligheds- og erfaringssære, handlingsrettede læreprocesser slår blokeringer i handlemuligheder og brudflader i erfahringsprocessen igennem som momenter i undervisningen.

3.6. Erfaring gennem arbejderkollektivet

Det næste bliver derfor at undersøge *hvad* det er som i disse konkrete tilfælde »kommer ind i undervisningen« i kraft af at undervisningen kommer *ud i (en del af) deltagernes virkelighed*.

Det sociale fællesskab

Det handler grundlæggende om undervisningens indlejring i et bestemt socialt rum for erfaringssamme, og det handler om rollerne i undervisningen. De to eksempler viser en undervisning som er indlejret i det sociale rum for erfaringsdannelserne der afstikkes af det konkrete *arbejde/arbejdspladsen*, det *sociale fællesskab* på arbejdspladsen (kammeratgruppen og den *faglige organisering*). Alle arbejder indenfor samme branche eller koncern, alle er organiseret i den samme fagforening og opfatter sig i en eller anden forstand som lønarbejdere. Det sociale liv som udfolder sig med arbejdskammeraterne følger med over i undervisningssituacionen. Undervisningen nød i høj grad godt af disse tre fællesskaber. Det var den organisatoriske ramme for arbejdet i begge tilfælde, det leverede tematikken til hovedparten af undervisningen. Selvom der også var faglig viden som ikke havde noget specielt at gøre med bryggerierne, så var det hele tiden muligt at eksemplificere og afprøve synspunkter og modeller på nogle konkrete arbejdsforhold og erfaringer med dem. Selv der hvor man i en kommunikation ikke eksplicit konkretiserer en generel viden eller nogle teoretiske modeller indgår der i modtagelsen af dem en masse associationer til kendte konkrete forhold, og her kunne man altså med stor sikkerhed gå ud fra at der var genkendelighed eller identitet i disse associationslag. Det sociale samvær byggede videre på borgestue-kulturen (borgestuerne er bryggeriernes kantiner). Dvs. der var på forhånd tryghed og åbenhed og sociale samværsformer – hvor man ellers i en kortvarig undervisningssituacion som et kursus skal bruge en del energi på at skabe det. Der er en elementær lighedsstruktur i undervisningen fordi alle er det samme, og ved det, og det eliminerer på forhånd en række statusmarkering- og konkurrenceelementer, og skaber en tillidsfuld og åben kommunikation.

Det hører med til de typiske misforståelser af hvad en eksemplarisk metode eller erfaringsspædagogik er at det drejer sig om at samle en gruppe mennesker med fælles erfaringer, og så lade dem formulere disse. Det er denne misforståelse som danner grundlag både for mange typer af kritik som siger at erfaringsspædagogik er reproduktion af deltagernes Fordomme, tomgang, uden faglig læring.⁷ Det pedagogiske misbrug af deltagererfaring, som går ud på først at snække om deltagernes erfaring, og så når de er trygge og velvillige at fyre et fagligt indhold af som man som lærer har fastlagt i forvejen bygger på den samme forståelse af at formuleringen af erfaringer blot er reproducerende og additiv. Derfor er det vigtigt hvad det egentlig er der sker når man *formulerer* bestemte erfaringer, eller med andre ord, når man *erfarer* i stedet for blot at »oplever« eller »noterer sig«.

Det skal ikke forklejnes at selve *genkendelses*-effekten, idet man genkender sig selv i andre, og genkender sine egne oplevelser i det andre fortæller, kan være en vigtig faktor i en *afmystificering* og bestyrkelse af ens egne oplevelser og formellemer overfor de tolkninger og udlaegninger som man ellers præsenteres for gennem den borgerlige offentlighed og gennem sine egne indlærtte selvensurer. Dette kan i nogle situationer være noget helt andet end blot at formulere noget man godt ved i forvejen, eller få bekræftet sine fordomme. Hvem ville f.eks. bruge denne karakteristik på det eksempel i arbejdsmiljøkurssets slutfase, hvor nogle af sikkerhedsrepræsentanterne (kvindelige, forresten) havde brug for at få støtte gennem diskussionen med kammerater og loyale eksperter for at tro på deres egne øjne og fornemmelser snarende end deudsagn som virksomhedens eksperter og den lægelige eksperimente lagde frem.

Arbejderkollektivet

Men der sker mere end det. I de helt konkrete arbejdsbetinigelser som både teknologi og arbejdsmiljø er en del af, er der grænser for fællesskabet f.eks. mellem forskellige arbejdsområder. Alligevel forstår og accepterer man straks hinandens problemstillinger, og orienterer sig intuitivt kollektivt og solidarisk i forhold til dem. Mest udpræget er det i eksemplerne

at distributionsfolkene uden videre forstod og accepterede problemer som var typiske for situationen i taphallerne og andre steder, men som ikke uden videre pasede på deres erfaringer fra distributionen.

Det er ikke en ren kumulation og generalisering af fælles erfaringer som sker. Det samme kan man sage om rollerne i kurset. Det er en vigtig side af pædagogikken at fastslå intentionen om og at skabe muligheden for en kollektiv deltagerstyring – vi markerede det verbalt, vi gjorde en del ud af at synliggøre deltagernes selvstyre – men det var også noget som »lå i situationen«. Selv ekspertrolle-forventningerne – som vi forsøgte at relativere efterhånden var hos deltagerne bundet op i en forestilling om det var dem selv der styrede forløbet og skulle handle med *hjælp* fra eksperter og lærere og den faglige viden vi repræsenterede.

Den der styrer og handler er ikke uden videre summen af enkelte bryggeriarbejdere. Det er snarere noget i retning af det som i arbejdssociologien er blevet kaldt *arbejderkollektivet* som gør det.⁸ Arbejderkollektivet er en empirisk reel organisation, en social institution med sin egen dynamik. Men det er ikke noget udenfor den enkelte arbejder stående, det er en udtryksform for en selv, hvorigenmed man erfarer og handler. Det er med andre ord en subjektivitetsform. Men det er heller ikke arbejderne som sådan – arbejderkollektivet organiserer individernes erfaringer og handlinger indenfor en del af deres sociale liv, men ikke andre dele. Faktisk er andre subjektivitetsformer som »individ i et borgeligt samfund« eller »familiemedlem«, »konsument« måske lige så vigtige og mere omfattende. Men det vigtige er, at den eksisterer, og at den organiserer bestemte erfaringer som kun delvis kommer til syne indenfor den borgerlige offentlighed, og ikke kan omsættes indenfor de bevidstheds- og handlemuligheder som man iøvrigt indgår i.

Det er dette arbejderkollektiv som erkender, styrer og handler i de læreprocesser som foregår i de to kurser og i de lange forløb før og efter som de indgår i.

Erfaringsdannelse er altid en *bearbejdning* af nogle umiddelbare oplevelser og erkendelser. En undervisning kan ofte være formidling af (andres) erfaring, idet viden og faglig kundskab jo også i en eller anden form er produkt af en social

erfaringsproces⁹ – men det behøver ikke at føre til nogen erfaringsproces for deltagerne i den pågældende undervisning – så taler vi om parallellærering eller udenadslære. Men inddragelse af deltagererfaringer er heller ikke nogen garanti for en erfarringsproces.

I dette tilfælde indgår der i undervisningsforløbene en lang række fælles kundskaber – implicit og eksplícit – om bryggerierne, om brygprocesses, arbejsforhold, underdirektørførernes måde at være på, ølsalg, aftaleforhold, kammeraternes holdninger, tidlige konflikter osv. osv. – et virvar af viden på vidt forskellige niveauer. De samme konkrete livsvilkår percipieres og opleves næsten aldrig ens for to mennesker, fordi allerede oplevelsen af dem er en fortolkning gennem den pågældendes erfaring dannet gennem en kulturel og individuel livshistorie. Det mest af det er alligevel intersubjektivt genkendeligt blandt bryggeriarbejdere, men allerede for RUC's bryggerigruppe kan det være svært at følge med. Det gælder naturligvis især den ganske vigtige side af det som er bevistsheden om at stå i en fælles situation, og at være *lige*.

Men det som derudover kommer ind i læreprocesserne i kraft af det kollektive subjekt, som jeg kalder arbejderkollektivet, er *retning* og *fart* i erkendelsen: Det er en partisk synsvinkel som afstikker selvstændige konkrete rammer for hvordan ting kan opfattes og hvad der er vigtigt, og det er *solidaritet* og *interessebevidsthed* som giver drivkraft til at komme videre, til at bearbejde og nå konklusioner.

Enhver pædagog som har prøvet at køre død med en erfarringsbaseret diskussion vil se, at det meget ofte er lige det som har *manglet* i denne situation – (der kan også have været meget andet galt).

Det kollektive subjekt er ikke den eneste subjektive faktor der var tilstede: Der er også andre subjektive tilskyndelser tilstede – f.eks. kørselsfolkenes fælles, men individuelt orienterede fribyttererfaring. Ligeledes mere eller mindre fælles, men individuelt orienterede, privatlivs/reproduktions-interesser. Og andre kollektive subjekter stak lige hovedet indenfor: partipolitiske tilhør og lignende. Men det er netop karakteristisk for de her beskrevne kursusforløb at de i meget høj grad underordnede arbejderkollektivet som erkendende og handlende subjekt.

I en kursussammenhæng, hvor arbejderkollektivet delvis var tilstede, men uden det faglige handlingsperspektiv, nemlig RAS-kurserne, var det karakteristisk at netop fritidsinteresser af akskens art, som ikke har nogen reference til arbejdspladsen og arbejdssituacionen dukkede op i kommunikationen i langt højere grad. F.eks. home computers, drageflyvning, osv. – og ligeledes individuelle livshistoriske beretninger. I al sin modsetningsfuldhed dannede arbejderkollektivet også her en trygheds- og åbenhedsskabende ramme så de individuelle, ikke-arbejdsrelaterede interesser kunne komme frem uden blokeringer og (selv)censur.

Arbejdererfaring – hverdagsbevidsthed

Hvad er det så for en erfaring arbejderkollektivet repræsenterer og producerer i læreprocessen? Det er ikke en klassebevidsthed i traditionel marxistisk forstand.

Det er først og fremmest en bevidsthed som knytter sig nært til den daglige arbejdsplads, og til de handlemuligheder som hverdagen tilbyder de pågældende. Det er naturligvis også på mange måder en bekvemmelighedsbevidsthed, som letter orienteringen i dagligdagen, som gør tingene genkendelige og overskuelige, og som skaber »hygge« og fordragelighed, snarere end konflikter og udfordringer.

Den har form-lighed med den bevidsthedsmekanisme som Leithäuser m.fl. beskriver, jf. kap. 2, men har også nogle karakteristiske indholdsmaessige træk som ikke svarer til »hverdagsbevidstheden«.

Formlighederne ligger i at den knytter sig til en bestemt side af dagliglivet og til nogle bestemte handlingsmønstre i dette, og agrænsner opmærksomhedens felt til disse. Den udøver også en aktiv udgrænsning af andre livsområder: F.eks i forbindelse med diskussioner af arbejds Kamp-mulighederne, hvor størrelsen »sommerhus« optræder som en negativt ladet størrelse, som forbinder med en småborgerlig livsform og med de sociale/økonomiske forpligtelser som blokkerer folks deltaelse i en kollektiv kamp, og som i det hele taget står mellem den enkeltes privatliv, og arbejdspladsens solidaritet – mens det faktiske sommerhus formentlig for den enkelte er en sædeles positiv ramme om familieliv og rekreation. Måske er

det endda element i en fritids- og naboskabstuktur som kan være lige så klassemæssig, og et familieliv som kan være lige så solidarisk som arbejderkollektivet. – Den kan også være konfliktundvigende ved at sætte faktiske konfliktelementer på en fælles formel, f.eks. er den faglige enhed også en måde at afvise politiske og andre holdningsmæssige uenigheder. – Den er ofte reducerende i forhold til nye fænomener. Kemikalier opfattes over en kam som skadelige kræftfremkaldende og truende – hvad der jo faktisk også er ganske fornuftigt som udgangspunkt – og »ny teknik« er indenfor denne bevidsthed en trussel og noget tvivlsomt isenkram – mens den tildels selv samme nye teknik i home computerens form er spændende og fascinerende legetøj og formentlig en lærorig hobby. For slet ikke at snakke om kvindebilleder og lignende komplicerede sager. – Der er ofte socialt defensiv treæk i arbejderkollektivets bevidsthedsdannelse, f.eks. rationaliseres den eksisterende bemandingsnorm gennem en opfattelse af at de pågældende arbejdsopgaver er fornuftige og at man ikke kan klare andet – selv om man samtidig faktisk siger og mener at man kun laver dem på den omstændelige måde for at oprettholde en ekstra arbejdsplads, jf. holdningen til Fredericias bemandingsstruktur og arbejdsorganisation. Udover at den bevidsthed, som arbejderkollektivet producerer, indgår i det hverdagsliv som arbejderne lever omkring arbejdet: Afgrænset ved objektive arbejdsbetingelser, socialt fællesskab og faglig organisering. Den har her en række konfliktundvigende, afgrænsende og legitimiserende funktioner. Selvom det er udtryk for psykiske forsvarsreaktioner, som lader sig analysere psykodynamisk i relation til arbejdernes individuelle livshistorier – som det ligger i Leithäusers centrale forklaringsmodel for hverdagsbevidsthedsmekanismen – så har denne bevidsthed også nogle træk som ikke uden videre peger i retning af Leithäusers hverdagsbevidsthedsbegreb. Jeg vil nævne tre, indbyrdes forbundne.

Den første er at arbejderkollektivet bygger på en social orientering som er *historisk* og rækker udover den aktuelle praksis/hverdagsrutine. Den trækker på en række klasse- og gruppenmæssige erkendelser og orienteringssystemer, som refererer til en fælles tradition, en fælles objektiv situation som lønarbejdere og en bevidsthed om de grundlæggende sam-

fundsmodsætninger. Det som Oskar Negt kaldte »sociale topoi«, også fælles »steder« i erfaringen, er forbinderne til arbejderbevægelsen og arbejderklassens historiske fælleserfaring, også selvom de måske er stereotypier i formel forstand og i deres aktuelle funktion i en vis forstand er »anakronistiske« eller ukorrekte. En række af de holdninger og reaktioner som arbejderkollektivet mobiliserede overfor teknologidudviklingen var relativt stereotype kapitalismeforestillinger, en konservativ holdning til teknologi osv. Det samme gælder forestillingsbillederne om arbejds Kamp osv. De er altså fsv. defensive og »blokerende« for bestemte nye oplevelser og opfattelser af virkeligheden, men refererer til en reel fælles historisk erfaring med kapitalister.

Jeg viste også i relation til teknologitemaet, at det kollektive handlingsperspektiv ikke primært var bestemt af en mål-middel-rationel overvejelse over hvad der kan opnås ved at gøre på en bestemt måde, men mere bestemt af en moralsk-politisk stillingtagen, og en *solidaritet* med kollegerne. Både i en læreproces og i arbejdskampsituationer ser man en relativ »automatisk solidaritet«, som indebærer at man uden videre kan regne med hinandens støtte – også hvis der ikke er for meget tid til at forklare hvorfor der skal handles, og hvad man kan opnå med det. Derned er naturligvis ikke sagt at det ikke også netop kan være blokerende og splittende hvis der ikke sker en sådan formidling.

Men solidariteten det *andet særlige* træk ved arbejderkollektivets bevidsthedsdannelse. Det er først og fremmest en følelsesmæssig tilskyndelse til stillingtagen og handling, som til gengæld giver et meget solid fundament for diskussion og overvejelse af hvad der er rigtigt. Folkestødslegender er faktisk ganske sjældne i arbejderkollektivet, sammenlignet med andre situationer hvor mennesker skal handle kollektivt under stærkt press.

Det tredje er at arbejderkollektivet også er produktionssted for forestillinger om et andet samfund, og en anden virkelighed. Den hviler naturligvis på bevidstheden om den solidariske handlemulighed, men også på det forhold at arbejderkollektivet samtidig er et socialt rum for samvær der ikke er specielt knyttet til faglig eller samfundsmaessig handling, og heller ikke entydigt defineret af arbejdet som ramme. Det

spiller en afgørende rolle for den undervisning jeg har været involveret i, at det sociale klima blandt deltagerne og omgangsformen er udpræget tolerant og tryghedsskabende. Undtagelsen (blandt bryggeriarbejdere) ligger i nogle køns-chauvinistiske/-aggressive reaktioner og holdninger, som dels kan ses som gennemslag af stamfundsæssige kønssstrukturer, dels har deres egen fagpolitiske historie i bryggeriernes arbejdsorganisation. Men generelt støtter man hinanden, respekterer hinandens synspunkter og forskelligheder – også M/K – og det betyder også at forholdsvis vdtløftige og følelsesbetonede diskussioner om hvad der er godt og skidt, og hvordan man kunne forestille sig et socialistisk samfund osv. kan køre afsted uden at nogen bliver forlegne eller der bliver fniset i hjørnerne. Det samme gælder meget personlige emner, f.eks. en søn der sidder i fængsel, parforholdsproblemer, alkoholproblemer osv. Det gælder vel at mærke også i grupper der ikke har noget nært kendskab til hinanden. Historisk henter disse omgangsformer vel næring fra den arbejderklasseinterne kultur som også har eksisteret udenfor arbejdspladsen, i familie- og naboskabsrelationer.

Men den relative frigørelse af arbejderne på arbejdspladsen gennem aflastring for fysisk slæb, bedre pause- og afløsnings-systemer, og et andet autoritetsforhold har også udvidet rummet for socialt samvær. Og det er så i anden omgang grobund for konkretisering af drømme om andre livsforhold og samfundsforhold, og for at disse drømme ikke forvises til familielivet, men har relevans for arbejdet.

Sammenvægningen mellem arbejderkollektivets bevidsthedsproduktion med Leithäusers hverdagsbevidsthedsteori giver anledning til følgende præcisering:

Den bevidsthed som udvikles i en gruppe i tilknytning til hverdagslivets praksis rummer altid momenter af psykisk forsvarsmekanisme, konfliktundgåelse og fortrængning, ligesom der *kan være* momenter af udvikling, øget selvvindsigt og foregribelse af forandringer (fantasi, om man vil). Arbejderkollektivets bevidsthedsproduktion er *ingen* undtagelse. Man kan kun komme nærmere en forståelse ved at se *indholds-mæssigt både* på den biografiske, psykodynamiske baggrund og de sociale livsbetingelser.

Nu er Leithäusers tese jo en tese om en *fremvoksende* be-

vidsthedsform under senkapitalismen, og de momenter der her er fremhævet omkring arbejderkollektivet kunne måske på denne baggrund tolkes som *reminicenser* af klassebaseret socialitet som er under oploсning, og vil efterlade individerne orienteringsløse – eller man kunne måske endda forestille sig at den historiske udvikling i socialiseringen som Leithäuser m.fl. har som en hovedforklaring på senkapitalismens bevidsthedsstrukturer var et aktivt element i *nedbrydningen af den klassebaserede socialitet*. Jeg har ikke empirisk belæg for at det ikke er det som foregår. Men jeg vil dog antyde et andet moment i sagen: Som jeg skrev i kritikken af Leithäusers og andre socialisationsforskernes tendens til at anskue socialisationshistoriens udvikling som en nedbrydning af personlighedsstrukturer, så har disse personlighedsstrukturer formentlig aldrig i realiteten eksisteret andre steder end i borgerskabets mandssocialisering, og endda her kun i sjældne vellykkede tilfælle. At arbejderklassen f.eks. bevidsthedsmæssigt udvikler rationaliseringensbevidsthed indenfor arbejdets sfære, og en segmenteret bevidsthedsstruktur har i hovedparten af historien været overlevelsesbetingelse, og en måde, subjektivt at forvalte lønarbejdet som livsform. Godt nok kan man så se f.eks. det militante fóslaws fixering på arbejds Kampen og solidariteten i arbejds Kampen som en regressiv forsvarsmekanisme der blokerer en mere hælledspræget fantasi om et bedre liv, hvor både kamp og fred, både arbejde og fritid indgår. »Det onde sommerhus« er også en sådan defensiv blokering – men det er mere indlysende at fortolke det som historisk rationelle forsvarsmekanismer end som angstpræget spøgagtighed overfor nye aktuelle hverdags-betingelser. Og samtidig ligger der netop i eksemplet bryggeriene en tydelig modgående tendens til at udvikle det uformelle sociale liv indenfor arbejdspladsen. Derved udvikles en erfaringsbasis for krav om en humaniseret arbejdssituation og for at de krav til tilværelsen som historisk alene har været rettet mod familielivet, nu også rettes mod arbejdspladsen. Det giver et nyt grundlag for forestillinger om socialismen, for hvilke faglige krav til udnyttelsen af den af produktivitetsstigningen fristatte tid skal bruges til osv. og dermed for udviklingen af en faglig strategi. Og det er faktisk en modsat bevægelse af den som Leithäuser beskriver – den går i ret-

ning af at bygge bro mellem livssfærerne, den går i retning af den »historiske reminiscens« solidarisk handling/faglig organisering, kan fungere som ramme om udmøntningen af senkaptialismens frisatte energier. – Og udviklingen af denne side af arbejderkollektivet er faktisk et produkt af den civilisationsudvikling som Leithäuser m.fl. også refererer til – det er teknologiudviklingen, ændrede autoritetsrelationer og den generelle kulturelle frisættelse som har skabt plads for dette liv indenfor arbejdsplassen. Mere på bryggerierne måske end på så mange andre industriarbejderpladser, men som tendens i efterkrigstiden er det nok ganske udbredt. Arbejderkollektivets erfaringsdannelse er ikke nogen modstærningsfri størrelse. I det omfang undervisningen indlejres i arbejdsplassens erfaringsrum og arbejderkollektivet bliver en virksom faktor i læreprocesser, så er der blot tale om at mod sætninger som er reelle og konsekvensrige kan blive arbejdet i undervisningen og at undervisningen kan bidrage til de mere omfattende erfaringsprocesser som foregår i hvert dagslivet.

3.7. Fagforeningen som modoffentlighed Teknologi og arbejdsmiljø i offentligheden

I forhold til læreprocesser omkring teknologi og arbejdsmiljø, som her er eksemplerne, er det indholdsmaessigt afgørende at der overhovedet synliggøres modsigelser i forståelsen af disse fænomener, og at der etableres kommunikationsrum for de oplevelser der ikke kommer offentligt til syne, og set fra det synspunkt og med det handlingsperspektiv som arbejderne har.

I den borgerlige offentligheds forståelsesramme er teknologidviklingen en lineær fremskridtsproces. Der findes ingen alternativer, undtagen mht. hastigheden i udviklingen. Diskussion om rimeligheden og hensigtsmæssigheden af en given teknologi, således som det er sket med udviklingen af teknologikritikken i de senere år opfatter den hyppigt som mangel på indsigt.¹⁰

Langt hen ad vejen har denne teknologiopfattelse været en anvendelig offentlig ramme om f.eks. danske industrianbefredes opfattelse af teknologi, fordi det dominerende element i

teknologiopfattelsen har været dens funktion som kilde til økonomisk fremgang, og fordi den tekniske udvikling også på det konkrete arbejdes niveau på mange måder har været oplevet som positive. – Andre oplevelser er oftest blevet bortensureret allerede på individualpsykisk niveau: Man har accepteret konkrete ubehagelige sider af teknologien som en slags biomstændighed ved en iøvrigt positiv udvikling. Er det ikke sket på individuelt niveau, som led i lønarbejdets instrumentelle rationaliseringssmekanisme, så er det sket socialt gen nem karakteristik som bagstræb, nostalgi osv. F.eks. håndværkeres oplevelse af en kvalitetsforringelse i deres arbejde, forbrugerens oplevelse af at alle pølser er ens, osv. er blevet kollektivt fortængt.

Ligeså arbejdsmiljøoplevelsen, både i bred forstand og i dens mere afgrænsede form som »røg-støj-og-møg«-problemmer, og som arbejdssikkerhedsproblemer, nedslidning pga. temparbejde osv.

Arbejdsmiljøproblemerne var nok den første artikulation af negative arbejdererfaringer i efterkrigstidens industrielle udvikling som fandt et offentligt udtryk, først i strejkebevægelsen 1969-70, dernæst i den borgerlige offentligheds tematisering af røg, støj og møg. Med den omfattende arbejdsmiljølovgivning og et statsligt kontrolapparat forsøgte fagbevægelsen og Socialdemokratiet at give problemet en løsning. Udgangspunktet var at problemet var en slags fejlfunktion, der lod sig løse uden at krænke kapitalismen. I begge tilfælde var det naturligvis også rigtigt i den forstand at man indenfor kapitalismens rammer kunne gennemføre konkrete arbejdsprocessændringer, fordi der endnu var en rimelig profitmargen under forudsætning af at fagbevægelsen ville satse sin styrke på dette i stedet for på lønudviklingen. Det var fagbevægelsen nok i færd med – hos bryggeriarbejderne skete der som nævnt en temmelig drastisk omorientering fra slutningen af 60erne.

Med krisens gennemslag ændredes den objektive situation. Nu kunne end ikke begrænsede arbejdsmiljøforbedringsbrat: Nu kunne end ikke begrænsede arbejdsmiljøforbedrin-

ger presses igennem, arbejdsmiljølovgivningens realitet rullede baglæns, dele af fagbevægelsen fulgte med for at prioritere hvad man anså for sikring af beskæftigelsen frem for et sundt arbejdsmiljø. – Teknologisk udvikling som indtil da i 25 år havde været synonymt med fremskridt og bedre livsvilkår, blev pludselig næsten overflødig, fordi det blev muligt at pressere arbejdsintensiteten i vejet og lønnen nedad. Fra da af blev teknologiudvikling og produktivitetsøgning lig med fyringer, og der var ikke andre steder at gå hen.

Det var i denne situation bryggeriarbejdernes faglige organisationer tematiserede teknologiudviklingen som en trussel, og det forhold at teknologiudviklingen var underlagt kapitalistiske betingelser. Det vigtige ved dette var at skabe et rum for kommunikation af de faktiske negative erfaringer både med teknologien konkret, og for den fremtidsangst som alle arbejdere var ramt af. Den blev kædet sammen med den gode marxistiske opfattelse at teknologi egentlig er »stjålet arbejde« som nu bliver brugt mod arbejderne i stedet for at blive brugt af dem.

De første serier af teknologikurser og oplysningskampagnen omkring Fredericia Bryggeri, fremstillede teknologiudviklingen, produktivitetsudviklingen og arbejdskraftudsædningen som en nødvendig sammenhæng i et kapitalistisk samfund. Det afgørende pædagogiske mål i denne undervisning var at trække hele forbindelseslinjen fra de *personlige erfaringer* og følelser via *produktionsudviklingen/teknologiudviklingen* til det *samfundsæssige* niveau – og dermed at tydeliggøre nødvendigheden af en *radikal* kritik af den sociale struktur som former teknologiudviklingen: Kapitalismen. Det forhold at arbejderne faktisk mangler reelle handlemuligheder overfor denne udvikling indenfor det eksisterende samfund har lammet fagbevægelsen i flere år, og har siden først dele af den ind på en udpræget pro-kapitalistisk industripolitiske kurs, skærpet konflikten mellem de beskæftigede og de udstødte osv. Indenfor forløbet af vores teknologikurser var svaret på »den onde cirkel« ikke resignation eller accept af tingenes tilstand, og en deraf følgende individuel overlevelseskamp. Tværtimod var det den solidariske erfaringssdannelses i arbejderkollektivet, og den kollektive handlemulighed som ligger i den faglige kamp.

Helt så klart er billedet ikke omkring arbejdsmiljøtemaet. Her var det snarere den generelle angst, som blev formulert og bragt frem i tilknytning til et konkret stof og en konkret oplevelse af risikoøen i det daglige arbejdsmiljø, men blev pakket lidt af vejen igen da det konkrete problem var løst – selvom den mellemliggende læreproces klart rummede en forståelse af sammenhængen mellem kapitalistisk produktionssprosesudvikling og brugen af kemikalier, samt tilsidesættelsen af arbejdernes behov og sikkerhed. Om det nu skyldes forstørrede psykiske rationaliseringmekanismer, som følge af risikoens radikale og personlige karakter, eller det skyldes at den generelle tematisering ikke på samme måde kunne fastholdes som kontinuert problem er ikke til at sage. Men fagforeningens og kursusarbejdets rolle lå igen i at skabe en modfæstning, hvor problemet blev anerkendt som reel, hvor der lå en anden erkendelse af virkeligheden end den som »autoriteterne« og den borgelige offentlighed rummer – og hvor det derfor blev muligt at formulere sin skepsis overfor helt hverdagsagtige forhold som rengøringsmidler, smøreolier osv. – Dens effekt skal måles på hvordan deltagerne næste gang fortolker et problem, hvordan de næste gang stiller sig til en kollegas og en teknikers modstridende udsagn osv. Teknologiudviklingen og kampen mod udstødningen af arbejdskraft har derimod lige siden – som det også fremgik af den indledende beskrivelse af oplysningsarbejdet – spillet en central rolle på bryggerierne og i fagforeningens arbejde. Selvom bryggeriarbejderne har været presset i defensiven, er det karakteristisk at de hele tiden har fastholdt teknologiudviklingens nødvendighed, men krævet selv at få fornøjelse af den frigjorte tid, og rejst diskussionen om hvad den skal bruges til. Netop i skrivende stund er det grundlaget for en ny hård kamp om fornøyelse af rammeaftaler om beskæftigelse og investeringer. Det gør i hvert fald mig løbet og imponeret at se en kamp mod syninger blive ført med udgangspunkt i en samfundsmæssig og politisk formulering af problemet, og med krav om at nok skal der ske investeringer, men at teknologien skal bringes til at hjælpe arbejderne. Tidligere har på samme måde kravene om betalt frihed til uddannelse og nedstættelse af arbejdstiden været formuleret som positive krav til udnyttelsen af den frigjorte tid.

Nu skal det jo givetvis ikke henføres hverken til fagforeningens holdning alene, eller godskrives tematiseringen i kursus- og oplysningsarbejdet – det ligger mig fiernt. Men det viser betydningen af at sammenkæde det teknologikritiske niveau med det samfundsanalytiske, og af at teknologiudvikling og produktivitetsudvikling forstås som frisættelse af arbejdstid.

Siden midten af 70'erne har teknologikritikken fået langt bredere og mere konkret basis i miljøbevægelser, forbrugerbewægelser og har også formået at sætte spor ind over både bureauratisk, kulturelle institutioner og politiske institutioner. Men det er faktisk indtil for nylig karakteristisk at teknologikritikken ikke havde væsentlig grubund i fagbevægelsen – ofte har endda de ørgeste modstandere af den kulturdiktale og grønne teknologikritik været i dele af arbejderklassen og fagbevægelsen. Årsagen er både arbejderbevægelsens historiske fremskridtsforståelse af teknologiudviklingen og ikke mindst arbejdernes positive teknologierfaring gennem 2-3 årtier. Men det har været hjulpet på vej af den borgerlige offentligheds fordringning af teknologikritikken til maskinstorm. Godt hjulpet af, eller måske ved at forme, dele af teknologikritikken som en rent stoflig kritik af maskinerne og teknikkerne som sådanne, og af deres konkrete konsekvenser – eller som en helt abstrakt etisk-humanistisk, kulturradikal holdning, som ingen arbejder kan se sig selv i.

Disse historiske forløb viser for mig betydningen af at bryggeriarbejdernes fagforening har fungeret som organisator af modoffentlighed på to leder: På den ene side ved at muliggøre for sine egne medlemmer, at en række erfaringer omkring teknologi og arbejdsmiljø kunne formuleres, og efterhånden udvikles til en offensiv politik. På den anden side at skabe en vej for kommunikation på samfundsmaessigt plan mellem f.eks. en mellemlags-teknologikritik og en arbejderintern erfaring, som ellers blev blokeret af den borgerlige offentlighed.¹¹

Nu skal jo givetvis ikke henføres hverken til fagforeningens holdning alene, eller godskrives tematiseringen i kursus- og oplysningsarbejdet – det ligger mig fiernt. Men det viser betydningen af at sammenkæde det teknologikritiske niveau med det samfundsanalytiske, og af at teknologiudvikling og produktivitetsudvikling forstås som frisættelse af arbejdstid.

Siden midten af 70'erne har teknologikritikken fået langt bredere og mere konkret basis i miljøbevægelser, forbrugerbewægelser og har også formået at sætte spor ind over både bureauratisk, kulturelle institutioner og politiske institutioner. Men det er faktisk indtil for nylig karakteristisk at teknologikritikken ikke havde væsentlig grubund i fagbevægelsen – ofte har endda de ørgeste modstandere af den kulturdiktale og grønne teknologikritik været i dele af arbejderklassen og fagbevægelsen. Årsagen er både arbejderbevægelsens historiske fremskridtsforståelse af teknologiudviklingen og ikke mindst arbejdernes positive teknologierfaring gennem 2-3 årtier. Men det har været hjulpet på vej af den borgerlige offentligheds fordringning af teknologikritikken til maskinstorm. Godt hjulpet af, eller måske ved at forme, dele af teknologikritikken som en rent stoflig kritik af maskinerne og teknikkerne som sådanne, og af deres konkrete konsekvenser – eller som en helt abstrakt etisk-humanistisk, kulturradikal holdning, som ingen arbejder kan se sig selv i.

Disse historiske forløb viser for mig betydningen af at bryggeriarbejdernes fagforening har fungeret som organisator af modoffentlighed på to leder: På den ene side ved at muliggøre for sine egne medlemmer, at en række erfaringer omkring teknologi og arbejdsmiljø kunne formuleres, og efterhånden udvikles til en offensiv politik. På den anden side at skabe en vej for kommunikation på samfundsmaessigt plan mellem f.eks. en mellemlags-teknologikritik og en arbejderintern erfaring, som ellers blev blokeret af den borgerlige offentlighed.¹¹

Fagbevægelsen og en proletarisk offentlighed
Negt har gennem hele sit virke fastholdt opfattelsen af at fagbevægelerne var afgørende som organisatorer af erfaring-

ger og af politisk bevægelse i Vesttyskland. Hans begründelse er at det er de eneste samfundsmaessige organisationer som nyder masseloyalitet, og som har mulighed for at etablere en modpol til den kapitalistiske bevidsthedsindustri og det borgerlige politiske hegemoni. Det har han gjort på trods af at han i perioder har været marginaliseret i den socialdemokratiske fagbevægelse, og selvom han i denne periode i høj grad har været inspirator i mere mellemlagsbaserede politiske aktiviteter, med sigte på andre livsområder end arbejdet og den faglige organisering (alternativskoler, miljøbevægelser, atomkraftmodstand m.m.) bl.a. indenfor Sozialistisches Büro. Fagbevægelsens centrale betydning er formentlig endnu mere rigtig i Danmark. Fagbevægelsen har en langt højere organisationsgrad end i f.eks. Vesttyskland, og har også her den legitimitet at være en demokratisk massebevægelse, hvis politiske indflydelse er relativt bredt accepteret. Samtidig har fagbevægelsen et relativt bredt socialt og kulturelt engagement, og en karakter af folkelig bevægelse som næppe gælder større landes. Spørgsmålet er i høj grad hvad den så bruger denne masseloyalitet til. Hertil har den socialdemokratiske dominerede fagbevægelse ligget under for to afgørende begrænsninger i sin offentlighedsdannende funktion. Den ene er hvad man kunne kalde *legalismen*. Det danske arbejds- og aftalesystem bygger på en frivillig fredspligt, baseret på hovedaftalen, og fagbevægelsen har stået vigt om dette aftalesystem, bl.a. gennem en strikt varetagelse af sin forpligtelse til intern justits.

I perioden siden 2. verdenskrig, hvor den aktive klassearbejdslinje om udviklingen af industriens produktivitet, blev hele fagbevægelsens decentrale organisation og uddannelsesarbejde bygget op omkring den legalistiske samarbejdsfunktion, og også i de sidste 10 års langt mere konfrontationsprægede situation har størsteparten af fagbevægelsen holdt fast ved dette. Legalismen forhindrer på den ene side en klar formulering af interesser og sympatier, som kunne udgøre det offentlighedsrum indenfor hvilket medlemmerne kunne formulere deres reelle kritiske erfaringer. På den anden side leverer det psykisk råmateriale til det borgerlige samfunds disciplinering af både lønarbejdere og mennesker i al adminidelighed, fordi det holder liv i en autoritær og ordens-orientere-

ret socialisering som havde bestemte rationaler i bevægelsens disciplin i nogle historiske kampe, men nu bruges til noget helt andet.

Den »automatiske solidaritet«, som indgår i arbejderkollektivets funktionsmåde, og det fodsag som jeg trak frem i bryggeriarbejdernes håndtering af teknologiproblemet er historisk-psykologisk baseret på den samme erfaring om nødvendigheden af *disciplin* og tilsidessættelse af *individuelle særinteresser*, som den disciplin en højresocialdemokrat eller en fagforeningsbureauukrat appellerer til når han uden nærmere argumenter siger at man jo må følge reglerne. Hos bryggeriarbejderne bruges den til militant solidaritet. Den københavnske afdeling har i øresvis netop markeret sig *imod* legalismen ved konsekvent at nægte at indrette sig efter arbejdssætningen og ved lige så konsekvent at undlade at varetage den interne justits-, bl.a. med striber af domme for organisationsansvar til følge.

Legalisme eller ej har en ganske vidtrækende offentlighedsstrukturel konsekvens, der rækker helt ind i den enkelte læreproces i arbejderuddannelsen, og i den læreproces der foregår i hverdagen. Hvad er muligt? Hvad er legitimit? Hvad er de grundlæggende interesse modsætninger og interessefællesskaber?¹²

Der er opbrud i fagbevægelsen – men det er særlig ujævt. Dele af den socialdemokratiske fagbevægelse synes at forstørre fanevagten om arbejdsretten, mens andre dele erkender at det er vanskeligt at være sine medlemmers demokratiske talerør samtidig med at man er arbejdsgivernes loyale ordensmagt.

Det andet punkt som har vanskeliggjort den socialdemokratiske fagbevægelses funktion som offentlighedsdanner er ikke at den er socialdemokratisk, men at den har sammenbladt sin rolle så meget med det socialdemokratiske partis *parlementariske* og *statsbærende* funktioner i en meget lang årrække. Igen er der tale om at fagbevægelsen ikke organiserer en offentlighed som formulerer arbejdernes faktiske interesser som arbejdere og herunder også deres utilfredshed med konkrete statslige politikker, men at fagbevægelsen gennem et omfattende taktisk spilfægteri blokerer bestemte sider af denne diskussion på forhånd.

Dette blokerer for udvikling af en modoffentlighed. Bryggeriarbejdernes Fagforening har den faglige enhed på tværs af partierne som ramme, uden af den grund at undlade politiske markeringer – tværtimod har den faktisk haft en meget høj politisk cigarføring. Som mit eksempel med teknologitemaet viser fører det i sin umiddelbare logik til handlingsperspektiver som ikke kan indfries på enkeltvirkssomheds- eller brancheplan, men som er samfundspolitiske. Der ligger i den enhedsfaglige linje, som ellers primært har været holdt i live af kommunisterne og de mange tidligere kommunister i fagbevægelsen, en tendens til afgrænsning af den faglige aktivitet til militant interessekamp, og måske også syndikalistiske holdninger, altså synspunkter i retning af at en socialistisk samfundsudvikling primært skal baseres på den faglige organisering. Det mener jeg personligt er en blindgyde, men som eksemplerne også viser så er det reelt udgangspunkt for en tematisering af samfunds-politiske spørsmål, og bryggeriarbejderne er aldeles vel i stand til at afgrænse hvilke mål der kan kæmpes igennem på hvilket plan (de har f.eks. *arbejdet* meget aktivt for 35 timers-kravet i den store overenskomst, men ikke i den interne kamp om rammeaftaler med bryggerierne).

Uden en omfattende omlægning af den socialdemokratiske indre organisationspraksis, så organisationsopbygningen bliver langt mere rettet mod at organisere basisdiskussioner og basisaktiviteter og i mindre grad at levere automatisk opbakning til partiets aktuelle taktiske og institutionelle bindinger, vil offentlighedsfunktionen i den socialdemokratiske fagbevægelse være blokeret. Det handler ikke om en afgrænsning af fagforeningernes interesseområde og mandat i forhold til det parlamentariske og samfunds-politiske niveau – tværtimod. Her er der brug for en udvidelse. Også her kan man lære af bryggeriarbejdernes erfaringer.

Men jeg tror fremdeles at fagbevægelsens rolle som danner af modoffentlighed er fantastisk vigtig af de to grunde Negtgiver: Det er den eneste organisationssammenhæng som har en mulighed for at række fra organiseringen af hverdagens erfaringer til det samfunds-politiske og institutionelle niveau og som den brede befolkning har en følelsesmæssig loyalitet og identifikation med.

Dette blokerer for udvikling af en modoffentlighed. Bryggeriarbejdernes Fagforening har den faglige enhed på tværs af partierne som ramme, uden af den grund at undlade politiske markeringer – tværtimod har den faktisk haft en meget høj politisk cigarføring. Som mit eksempel med teknologitemaet viser fører det i sin umiddelbare logik til handlingsperspektiver som ikke kan indfries på enkeltvirkssomheds- eller brancheplan, men som er samfundspolitiske. Der ligger i den enhedsfaglige linje, som ellers primært har været holdt i live af kommunisterne og de mange tidligere kommunister i fagbevægelsen, en tendens til afgrænsning af den faglige aktivitet til militant interessekamp, og måske også syndikalistiske holdninger, altså synspunkter i retning af at en socialistisk samfundsudvikling primært skal baseres på den faglige organisering. Det mener jeg personligt er en blindgyde, men som eksemplerne også viser så er det reelt udgangspunkt for en tematisering af samfunds-politiske spørsmål, og bryggeriarbejderne er aldeles vel i stand til at afgrænse hvilke mål der kan kæmpes igennem på hvilket plan (de har f.eks. *arbejdet* meget aktivt for 35 timers-kravet i den store overenskomst, men ikke i den interne kamp om rammeaftaler med bryggerierne).

Negt har også et projektivt begreb – en utopi eller foregrænselse af – en offentlighedsstruktur som omfattende organiserer lønarbejdernes overtagelse af samfundet og udvikling af et nyt, socialistisk: *Den proletariske offentlighed*. Jeg har ikke brugt dette, men begrebet modoffentlighed om den funktion som bryggeriarbejdernes fagforening har udøvet. Samtidig med at denne offentlighedsfunktion har dannet alternativ til den borgerlige offentlighed og dens knopskyndninger, så har den i sig selv været underlagt karakteristiske begrænsninger.

Den proletariske offentlighed som kategori dækker en offentlighedsfunktion indenfor hvilken *ingen erfaringer udelukkes*, alle *livsområder* er sammenfattet og udveksling af erfaringer mellem mennesker som er skilt af deres plads i den samfundsmaessige kooperation eller af kulturelle skel m.v. sikres. Det er en utopi som retter sig kritisk mod de begrænsninger der ligger i det borgerlige samfunds erfarringsorganisering, og den borgerlige offentligheds begrænsede udfoldelse som offentlighed men som derfor også retter sig kritisk mod de former for erfarringsorganisering som er formet af det borgerlige samfund.

Og det er naturligvis også den modoffentlighed som jeg her har fremstillet som noget spændende og positivt. Fagbevægelsen er som organisationalform knyttet til lønarbejdet, og dermed ensidigt til en livssfære. Den er historisk præget af en bestemt form for defensiv kamp, som nok har avlet solidaritet, men til gengæld ikke udviklet hverken fantasiens om eller de praktiske opskrifter på hvordan produktionen kunne være organisert anderledes.

I relation netop til teknologitemaet er fagbevægelsens defensive organisering iøjnefaldende. På den ene side er der forsvaret mod de konsekvenser for arbejderne som kapitalens teknologiudvikling kan medføre – et forsvar som i bedste fald – som hos bryggeriarbejderne – indgår i et politisk oplysningsarbejde med sigte på at udvikle bevidstheden om det kapitalistiske samfunds sammenhænge og rejsе til aktivt forsvar. Men det er langtfra det normale – snarere har forsvarer karakter af at mildne luften. På den anden side er der en relativt afmægtig tilpasningspolitik i forhold til denne teknologiudviklings krav til arbejdskraften. Der indgår også kun

på forholdsvis generelt plan offensive elementer i forhold til teknologiudviklingen og arbejdsorganisationen. Man anfægter ikke i egentlig forstand ejendomsrettens adkomst til at lede og fordele, men satser på de forholdsvis gunstige kuttermer og magtforhold der er etableret, og som indrymmmer arbejderkollektivet og de faglige klubber en betydelig indflydelse på gulvplan. I rammeaftalen, som altså nu – måske – er under fornyselse, indgår der elementer af investerings- og produktionsstyring, og ligeledes ligger der i den ikke-formaliserede hensyntagen til organisationernes styrke en indflydelse på det som ellers er kapitalisternes gebet. Men udgangspunktet og indholdet i denne indflydelse er stort set begrænset til beskæftigelses- og lønsynspunkter, samt bestemte defensive punkter fsva. den konkrete teknologi og arbejdsorganisation.

– I forhold til den samfundsmaessige styring af produktionen er der grænser for hvor langt politikken er udviklet. Det samme gælder den konkrete produktion hvilket naturligvis afspejler lønarbejdernes afskæring fra produktionsmidlerne. Man kan dårligt udvikle alternative forestillinger om produktionsorganisering uden at have adgang til at gøre erfaringer med det.

Det er for mig et udtryk for de faktiske (af)magtsforhold at vi i mindre grad konkret har foregrebet et andet samfund på produktionens og arbejdets område, end på reproduktionens og det sociale fælleslivs. Og det er afgørende for ændring af dette afmagtsforhold at de to nævnte vækstpunkter for en proletarisk offentlighed bringes i (bedre) kontakt med hinanden. Jeg ser udviklingen af de kvalitative krav til arbejdet, og prioriteringen af arbejdstidssprøgsmål o.l. som begyndelsen til en bredere opfattelse af fagbevægelsens mandat, og en perforering af den snævre lønarbejder- og arbejdsopfattelse. Men den er spæd, og ikke særlig udbredt.